

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.03>

JAROSŁAW PIETRZAK

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

W SŁUŻBIE SOBIESKIEGO
DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA I WOJSKOWA
JANA GORZEŃSKIEGO (OKOŁO 1626–1694)

Słowa kluczowe: klientelizm, protekcja, wojsko, sejmiki, dyplomacja, Rzeczpospolita Obojga Narodów

Badania nad zjawiskiem klientelizmu – rozumianym najczęściej jako zależność między osobą zwracającą się o pomoc a osobą pośredniczącą lub używającą łaski – mają ustaloną tradycję dzięki pracom Antoniego Mączaka¹, Urszuli Augustyniak² oraz Jacka Tarkowskiego³. W ślad za nimi rozwinęły się studia wokół karier postaci należących do środowiska wojska koronnego oraz litewskiego. Rozważania nad składem osobowym oraz sposobem działania służb wypełniających misje polityczne i wojskowe, zlecone najczęściej przez hetmanów, rządzię panujących, prowadzili lub nadal prowadzą: Vio-

¹ Antoni MĄCZAK, *Wierność i miłość. Z zagadnień motywacji stosunku klientarnego*, Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, 1988, z. 2, s. 103–115; idem, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i w Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 2000; idem, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003; idem, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie nowożytnej*, Warszawa 2003.

² Urszula AUGUSTYNIAK, *O przyjaźni. Przyczynek do badania stosunków klientalnych*, [in:] *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane profesorowi Jerzemu Pelcowi*, red. Barbara OTWINOWSKA, Alina NOWICKA-JEŻOWA [i in.], t. 2, Warszawa 1993, s. 121–128; eadem, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 110: 2002, z. 1, s. 97–110; eadem, *Znaczenie pokrewieństwa w układach nieformalnych w Rzeczypospolitej w 1 poł. XVII w. na przykładzie klienteli Radziwiłłów*, [in:] *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Stanisław BYLIŃA [i in.], Warszawa 1997, s. 201–211.

³ Jacek TARKOWSKI, *Patroni i klienci*, Warszawa 1994.

letta Urbaniak⁴, Wojciech Tygielski⁵, Urszula Augustyniak⁶, Andrzej Rachuba⁷, Marek Wagner⁸, Mirosław Nagielski⁹, Jerzy Ronikier¹⁰, Teresa Zielińska¹¹,

⁴ Violetta URBANIAK, *Zamoyszczyca bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*, Warszawa 1995.

⁵ Wojciech TYGIELSKI, *Stronnictwo, które nie mogło przegrać*, *Przegląd Historyczny*, t. 76: 1985, z. 2, s. 207–231; idem, *Ludzie, listy, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007.

⁶ Urszula AUGUSTYNIAN, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2001; eadem, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004; eadem, *Klientelizm w wojsku litewskim pierwszej połowy XVII wieku*, [in:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. EWA DUBAS-URWANOWICZ, Jerzy URWANOWICZ, Białystok 2006, s. 23–36.

⁷ Andrzej RACHUBA, *Działalność wojskowa i polityczna Albrychta Konstantego Ciecchanowieckiego, oboźnego litewskiego (około 1630–1675)*, [in:] *Curia Maior. Studia z dziejów kultury ofiarowane Andrzejowi Ciecchanowieckiemu*, red. Maria PROSIŃSKA, Danuta GIEYSZTOR-ROSA, Warszawa 1990, s. 97–103; idem, *Klientela hetmańska armii litewskiej z lat 1648–1667*, [in:] *Patron i dwór*, s. 37–56.

⁸ Marek WAGNER, *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1995; idem, *Stanisław Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny*, Warszawa 2000; idem, *Dwór wojskowy i klientela hetmańska Stanisława Jabłonowskiego w końcu XVII wieku*, [in:] *Patron i dwór*, s. 67–86; idem, *Zapomniany bohater bitwy wiedeńskiej. Zygmunt Zbierchowski (około 1635–1691) – porucznik husarski*, [in:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 4, red. Aleksander SMOLIŃSKI, Toruń 2013, s. 63–86.

⁹ Mirosław NAGIELSKI, *Stanisław Lipnicki. Przyczynek do problematyki awansu kadry zawodowej armii Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [in:] *Litwa w epoce Wazów*, red. Andrzej RACHUBA, Wojciech KRIEGSEISEN, Warszawa 2006, s. 327–341; idem, *Tadeusz Daniel Boubonombek Pers w służbie króla i Rzeczypospolitej*, [in:] *Afryka, Orient, Polska. Prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Stefan K. KUCZYŃSKI, Andrzej RACHUBA, Michał TYMOWSKI, Warszawa 2007, s. 199–216; idem, *Pierre de Bryon – pułkownik gwardii dragońskiej Jana Kazimierza Wazy. Przyczynek do karier Francuzów w służbie króla i Rzeczypospolitej*, [in:] *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Rzońcy z okazji siedemdziesiątych urodzin*, red. Marek BIAŁOKUR, Andrzej SZCZEPANIAK, Opole–Toruń 2008, s. 105–120; idem, *Jerzy Lubomirski i jego wpływy w armii koronnej jako przykład patronatu wojskowego w XVII wieku*, [in:] *Patron i dwór*, s. 57–66.

¹⁰ Jerzy RONIKIER, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze: studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*, Kraków 1992.

¹¹ Teresa ZIELIŃSKA, *Klientela w otoczeniu Jana Klemensa Branickiego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego około połowy XVIII wieku*, [in:] *Patron i dwór*, s. 225–230.

a ostatnio Konrad Bobiatyński¹², Przemysław Gawron¹³, Karol Żojdź¹⁴, Jan Jerzy Sowa¹⁵ i Zbigniew Hundert¹⁶.

Celem artykułu jest przedstawienie kariery Jana Gorzeńskiego (*vel* Gurzyńskiego, Górzyńskiego) herbu Nałęcz, działającego na rzecz marszałka i hetmana wielkiego koronnego, a od 1674 r. króla Jana III Sobieskiego. Biografia Gorzeńskiego nie cieszyła się dotąd zainteresowaniem badaczy¹⁷. W zamysle autora studium to ma wypełnić lukę w biografistyce osób tworzących kadre dowódczą w czasach Jana III, co było już przedmiotem postulatów badawczych¹⁸. W tekście, tylko z powodów konstrukcyjnych oraz dla jasności wywodu, podzielono rozważania na część poświęconą działalności politycznej oraz wojskowej.

¹² Konrad BOBIATYŃSKI, *Rozwój kariery dowódczej Michała Kazimierza Paca na tle działań militarnych prowadzonych w Inflantach i Kurlandii w latach 1657–1660*, [in:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. Bogusław DYBAŚ, Anna ZIEMLEWSKA, Toruń 2007, s. 113–129; idem, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

¹³ Przemysław GAWRON, *Postawa Jakuba Karola Madaleńskiego wobec litewskich magnatów. Kilka uwag na temat relacji patron–klient w Wielkim Księstwie Litewskim w I połowie XVII wieku*, [in:] *Mahnatski dvor i satsyyalnaye ŭzayemadzyeyannye (XV–XVIII stst.): zbornik navukovykh prats*, ryed. Vol'ha M. PАРКО, Andrey M. YANUSHKYEVICH, Minsk–Myedysont 2013 [*Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): зборнік навуковых прац*, red. Вольга М. Папко, Андрэй М. Янўшкевіч, Мінск–Медысон 2013], s. 295–317.

¹⁴ Karol Żojdź, *Jan Mierzeński. Klient i rezydent Bogusława Radziwiłła w latach 1656–1665*, Oświęcim 2012.

¹⁵ Jan Jerzy SOWA, „Upewniam Waszmość Pana i Dobrodzieja, że mnie Waszmość Pan będzie miał za jednego esklawa sobie”. *Relacje patron–klient w Koronie końca XVII w. w świetle listów braci Wojaków do Adama Mikołaja Sieniawskiego*, [in:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6: *Stulecia XVI–XX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, red. Piotr BOREK, Marcei OLMA, Kraków 2015, s. 179–210.

¹⁶ Zbigniew HUNDERT, *Aleksander Polanowski – porucznik husarski oraz pułkownik Jego Królewskiej Miłości*, *Studia do Dziejów Wojskowości*, t. 2: 2013, s. 41–70; idem, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Warszawa 2014, s. 153–193; idem, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*, Oświęcim 2014 (wyd. 2), s. 165–273; idem, *Pozycja Jana III w wojsku koronnym w latach 1674–1683. Utrzymanie czy też utrata wpływów wypracowanych w czasie sprawowania godności hetmańskiej?*, [in:] *Król Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1674–1683*, red. Dariusz MILEWSKI, Warszawa 2016, s. 121–151; idem, Jan Jerzy SOWA, *Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706*, *Res Historica*, t. 42: 2016, s. 127–181.

¹⁷ Jedyne rys biograficzny Gorzeńskiego sporządził Janusz Woliński, zob. idem, *Gorzeński Jan*, [in:] *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 329. Informacje o nim pomija natomiast zupełnie Magdalena Ujma, zob. eadem, *Między Janem III a jego potomkami. Klienci rodziny Sobieskich*, [in:] *Patron i dwór*, s. 133–146.

¹⁸ Marek WAGNER, *Polityka kadrowa Jana III Sobieskiego w latach 1668–1696*, *Śląski Kwartalnik Historyczny*. Sobótka, t. 35: 1980, z. 2, s. 261–272.

Do rodu Gorzeńskich, jak odnotował Kasper Niesiecki, zaliczali się, ci którzy: „piszą się z Gorzenia w Wielkiej Polsce, są i po inszych województwach, ale tak rozumiem, że wszyscy jednoż herbu luboć się niektórzy Gorzyńskimi zowią”¹⁹. Problem gniazda rodowego stał się w drugiej połowie XIX w. przedmiotem ostrej polemiki między przedstawicielem rodu Zygmuntem Gorzeńskim a Józefem Łukaszewiczem. Pierwszy udowadniał, że rodzina Gorzyńskich – wspomiana przez Niesieckiego – to zupełnie inna rodzina, niemająca niczego wspólnego z Gorzeńskimi wywodzącymi się z majątku Górzeń koło Leszna²⁰. Jego adwersarz, na podstawie zebranych materiałów archiwalnych, przekonywał, że Gorzeńscy *vel* Gorzyńscy pochodzą z dóbr Goreczki w tymże powiecie boreckim²¹.

Niezależnie od narosłych sporów sądzi się, że Gorzeńscy wywodzili się z rodu Nałęczów, do przynależności z którym poczuli się m.in. Ostrorogowie, Szamotulscy oraz Raczyńscy. Za ich wspólnego przodka podawany jest Dzierżykraj (Dirsko), pan na Czołpie, żyjący przypuszczalnie między 1140 a 1200 r.²² Początku rodu Gorzeńskich, będących odnogą rodu Ostrorogów, upatrywać należy w potomkach kasztelanica santockiego Stanisława-Ottona, który w 1410 r. otrzymał od cesarza Zygmunta Luksemburczyka tytuł hrabiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Jego brat Sędziwoj był w tym czasie wojewodą poznańskim i starostą generalnym Wielkopolski. Dziedzictwo Stanisława przeszło na jego syna Dobrogosta, kasztelana kamieńskiego i starostę drahimskiego, pana na Kolnie, Prusimiu i Gorzeniu. Dobrogost z małżeństwa z Wichną z Szubina, wojewodzianką kaliską, miał trzech synów, spośród których Mikołaj tytułował się „panem na Gorznie” (wieś koło Międzychodu). Mikołaj pozostawił czterech synów. Jego następca Marcin jako pierwszy zaczął nazywać się Gorzeński. Pierworodnym Marcina był Piotr, który przyjął święcenia zakonne i został kanonikiem poznańskim. Dwaj pozostali synowie: Ma-

¹⁹ Kasper NIESIECKI, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. Jan N. BOBROWICZ, t. 4, Lipsk 1839, s. 217.

²⁰ List Zygmunta Gorzeńskiego do Redakcji, *Dziennik Poznański*, nr 219 z 29 IX 1865 r., [s. 5]. Gorzeński skrytykował informacje zebrane przez Emila Kierskiego w jego wydawnictwie zatytułowanym *Opis statystyczny i historyczny powiatu boreckiego*, opublikowanym w *Roczniku Towarzystwa Przyjaciół Poznania*, w tomie trzecim z 1864 r.

²¹ List Józefa Łukaszewicza do Redakcji, *Dziennik Poznański*, nr 223 z 30 IX 1865 r., [s. 6]; List tegoż do Redakcji, *ibid.*, nr 226 z 2 X 1865 r., [s. 4].

²² Teodor ŻYCHLIŃSKI, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 1, Poznań 1879, s. 228–232. O rodzie Nałęczów w średniowieczu zob. Jan PAKULSKI, *Nałęcze wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV w.*, Warszawa 1982; Krystyna GÓRSKA-GOŁASKA, *Dobra Nałęczów w Wielkopolsce w średniowieczu*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 15, 1984, s. 172–210.

ciej i Andrzej (sędzia ziemi poznańskiej) zapewnili przedłużenie rodu. Praprawnuk Macieja, rotmistrz królewski Stanisław, aż trzykrotnie wstępował w związki małżeńskie. Wpierw z Małgorzatą Ponińską, a po raz wtóry z Zofią Trzczińską. Dopiero trzecia żona, podkomorzanka wschowska Marianna Rolicz-Jarochowska, dała mu upragnionych synów: Chryzostoma i Jana²³. Na podstawie tak przeprowadzonego wyvodu można stwierdzić, że Gorzeńscy nie zenił się z przedstawicielkami zasłużonych domów, poprzestając na tworzeniu kolidacji z lokalną szlachtą. Zarówno ich majątek, jak i ranga zawieranych związków małżeńskich pozwalają sądzić, że byli przedstawicielami średniozamożnej szlachty.

Jan, drugi syn Stanisława i Marianny, przyszedł na świat w 1626 r. w majątku Pudliszki w województwie kaliskim²⁴. Był zatem niemal równolatkiem swego późniejszego patrona, Jana Sobieskiego, który urodził się w 1629 r. w Olesku.

1. Portret trumienny Jana Gorzeńskiego (1626–1694), Muzeum Narodowe w Poznaniu, sygn. 2360

Nieznaną są bliżej fakty z okresu młodości Gorzeńskiego. Wiadomo jedynie, że podobnie jak ojciec należał do zboru braci czeskich. Na podstawie tej jednej informacji można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że kształcił się w nieodległym Lesznie. Jego zaangażowanie w życie wspólnoty wyznaniowej poświadcza instalowanie w 1648 r. pastora Daniela Epeneta w zborze w Buczu w powiecie wolsztyńskim²⁵. W tym czasie Jan Gorzeński występował tak-

²³ Gorzeńscy h. Nałęcz, Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, sygn. 1651/2, k. 11r–15v.

²⁴ Ibid., k. 15v.

²⁵ Józef ŁUKASZEWICZ, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835, s. 273; Jolanta DWORZACZKOWA, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 103, 121. O przywiązaniu rodziny do zboru braci czeskich świadczy to, że ojciec Jana – Stanisław Gorzeński z bratem Melchiorem oraz częścią szlachty wielkopolskiej w 1609 r. wystąpili z protestacją do biskupa poznańskiego, który zabronił budowy zboru w Międzychodzie.

że jako opiekun majątku i rodziny po zmarłej w 1647 r. Jadwidze z Bielińskich Gorzeńskiej²⁶.

Nie wiemy, jak przebiegała kariera Jana Gorzeńskiego aż do lat pięćdziesiątych XVII w. Pierwsza wzmianka na jej temat dotyczy bowiem czasu, kiedy Gorzeński jako towarzysz chorągwi pospolitego ruszenia w rocie Władysława Michała Skoraszewskiego wziął udział w bitwie pod Ujściem (24–25 VII 1655 r.) przeciwko siłom szwedzkim dowodzonym przez Arvida Wittenberga²⁷. Bitwa ta zakończyła się – jak wiadomo – kapitulacją sił pospolitego ruszenia i podpisaniem aktu o poddaniu Wielkopolski pod zwierzchnictwo Karola X Gustawa. Według Marka Wagnera Jan Gorzeński służył w 1656 r. w regimencie pieszym marszałka nadwornego koronnego Łukasza Opalińskiego²⁸. Nie wiemy natomiast, w jakich okolicznościach Gorzeński przeszedł pod komendę szwedzką, za co został obłożony karą infamii, którą zdjęto dopiero w 1659 r.²⁹ Nie są w pełni znane jego losy jako żołnierza służącego w wojsku szwedzkim. Nie wiadomy pozostaje także szczegółowy szlak bojowy, jaki przeszedł w latach 1655–1660. Pewne światło na te wydarzenia rzuca uchwała sejmiku średzkiego z sierpnia 1661 r., w której szlachta zobowiązała się przeznaczyć 600 złp. na wykup Jana Gorzeńskiego z niewoli tatarskiej³⁰. Oznaczać to może, że najprawdopodobniej walczył on u boku Szwedów na Mazowszu lub w Prusach Książęcych i najpewniej tam, być może w bitwie pod Prostkami (8 X 1656 r.), został wzięty w jasyr, podobnie jak uczestniczący w starciu koniuszy litewski Bogusław Radziwiłł³¹.

Wobec braku źródeł kariera polityczna Jan Gorzeńskiego jest możliwa do przesłedzenia dopiero od 1666 r., kiedy po raz pierwszy posłował z sejmiku

²⁶ Testament Jadwigi z Bielińskich, wdowy po Wojciechu Gorzeńskim, 3 VIII 1647 r., [in:] *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. Paweł KLINT, Wrocław 2008, s. 124.

²⁷ Andrzej KAMIENSKI, *Skoraszewski (Skoroszewski) Władysław Michał*, [in:] PSB, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 256.

²⁸ Marek WAGNER, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015, s. 338.

²⁹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi Grodzkie Kaliskie (dalej cyt. APP, Ks. Gr. Kal.), sygn. 283, k. 1123–1123v.

³⁰ *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do historii szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku. CD – wersja 1.2.0 dla Windows. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku* (dalej cyt. Teki Dworzaczka, BK), Księgi Grodzkie Poznańskie – Relacje, nr 2840a, k. 60.

³¹ Tadeusz WASILEWSKI, *Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła*, [in:] *Radziwiłł Bogusław. Autobiografia*, wstęp i oprac. idem, Warszawa 1979, s. 68–69; Sławomir AUGUSIEWICZ, *Prostki 1656*, Warszawa 2001; idem, *W służbie dwóch władców – rzecz o Bogusławie Radziwiłł*, [in:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Sarmacki konterfekt*, red. Stanisław ACHREMCZYK, Olsztyn 2002, s. 111–120.

średzkiego na sejm jesienny (9 XI – 23 XII 1666 r.)³² i z resztą reprezentacji sejmikowej uznawany był za stronnika rokосу zawiązanego pod wodzą Jerzego Sebastiana Lubomirskiego³³.

Na forum publicznym Gorzeński wystąpił po raz kolejny w marcu 1668 r., przewodnicząc obradom sejmiku relacyjnego średzkiego. W laudum sejmikowym znalazło się ubolewanie, że posłowie nie poradzi sobie ze sprawą punktów pokojowych z Moskwą oraz nie ratyfikowali ugody zawartej przez Sobieskiego z Tatarami i hetmanem Piotrem Doroszenką po bitwie pod Podhajcami (19 X 1667 r.). Gorzeński, na wniosek całej szlachty sejmiku średzkiego, wystąpił ponadto z prośbą o zorganizowanie popisu pospolitego ruszenia: „Przeto chcąc omni praesidio destitutam, krwią i substancją naszą Rempublicam, ratując upadłe prawo i całe nasze województwo, chcąc wystawione nasze prawa od pogańskiej inkwizycji odeprzeć a obawiając się in situ jako świeża podhajecka przygoda, by wojsko nie przychodziło zabiegając wszystkim szkodliwym externorum et interiorum machinationibus obawiając się, aby summum mortuum bonum złota wolność nasza zawziętym ich nie musiała subiecta [...] obligujemy się, że na dzień 24 miesiąca kwietnia na ukazanie albo popis według praw i zwyczajów dawnych”³⁴. Poza tym w ostrych słowach potępieni zostali posłowie rozsiewający pogłoski o abdykacji monarchy i projekcie elekcji kandydata francuskiego Ludwika Burbona ks. Condé lub Filipa Wilhelma księcia na Pfalz-Neuburgu z dynastii Wittelsbachów. Zapowiadano przy tym: „praw spisków konfederacja abolitum materiis electionis wznawiają i nowymi Rempublicem peteunt cum ulibus stawiając na nogi, tak opositum prawom i swobodom naszym szkodzącą, hydrami, inszymi machinacjami dzie dziczny Sarmatibus narodowi Lechów dotrzymany [...] klejnot wolnej elekcji wydrzeć chcą”³⁵. Chwalono jednak przyjęcie konstytucji zakazującej elekcji *vi-vente rege* oraz uchwałę ograniczającą możliwości przebywania posłów cudzoziemskich przy boku monarchy na okres nie dłuższy niż sześć tygodni. Wiązało się to przede wszystkim z żądaniem wobec posła francuskiego Piotra de Bonzy, by jak najszybciej opuścił dwór królewski. Nalegano także, by na na-

³² Poza Gorzeńskim do reprezentacji województw wielkopolskiego i kaliskiego należeli: sędzia ziemski kaliski Stanisław Krzycki, surogator wschowski Wojciech Malczewski, burgrabia koniński Franciszek Goliński, komornik poznański Jakub Mieliński (Miliński), starosta nowodworski Andrzej Gembicki, starosta powidzki Hieronim Pogorzelski, rotmistrz powiatu wschowskiego Piotr Żychliński, Gabriel Sokolnicki, Franciszek Smogulecki, Jan Chełkowski i Mikołaj Złotnicki, zob. Paweł KRAKOWIAK, *Dwa sejmy z 1666 roku*, Toruń 2010, s. 486.

³³ Władysław CZAPLIŃSKI, *Opozycja wielkopolska po krwawym potopie (1660–1668)*, Kraków 1930, s. 45–48; P. KRAKOWIAK, op.cit., s. 327–356.

³⁴ Laudum Sredense Mareschalcatu M. Ioannis Gorzeński, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej cyt. BK), sygn. 12930, k. 6.

³⁵ Ibid.

stępnym sejmie podniesiona została sprawa ugody z Tatarami w celu zapewnienia bezpieczeństwa granicy południowo-wschodniej³⁶.

Poglądy Gorzeńskiego, tak jasno wyartykułowane przez niego w czasie obrad sejmiku, znane były zapewne wcześniej kasztelanowi poznańskiemu Krzysztofowi Grzymułtowskiemu, również opowiadającemu się przeciwko abdykacji króla. Hipotetycznie możemy założyć, że wspólnota poglądów obu szlachciców mogła przyczynić się do nawiązania ściślejszej relacji. Niewykluczone jednak, że kontakt ten został zainicjowany wcześniej, jeśli przyjmiemy, że wybór Gorzeńskiego na marszałka sejmiku średzkiego możliwy był dzięki Grzymułtowskiemu. Na poparcie tej tezy brakuje wszak dowodów. Pewne jest natomiast, że dzięki poparciu kasztelana poznańskiego Gorzeński w lipcu 1668 r. odbył misję do marszałka i hetmana wielkiego koronnego Jana Sobieskiego. Podczas pobytu w Jaworowie Gorzeński zrelacjonował szczegółowo zamiary posłów wielkopolskich wybranych na sejm abdykacyjny³⁷. Przypuszczać można, że poselstwo to ponownie zetknęło Gorzeńskiego z późniejszym królem i patronem, biorąc pod uwagę długoletnią służbę wojskową tytułowego bohatera, lecz trudno wyznaczyć moment nawiązania owego kontaktu³⁸.

Plan uzgodniony przez Grzymułtowskiego, Sobieskiego oraz kanclerza wielkiego koronnego Jana Leszczyńskiego – zakładający przekonanie króla do porzucenia myśli o abdykacji lub przesunięcia terminu zebrania sejmu – został wkrótce nieopatrznie wyjawiony Gorzeńskiemu. Wówczas kanclerz wielki koronny skarcił podskarbiego koronnego, który był przyczyną całego zamieszania: „Skarżę się WMciMM Panu na Je Mci Pana Podskarbiego [tj. Jana Andrzeja Morsztyna – J.P.], który niebratersko ze mną postąpił. List mój do niego pisany, posłom naszym, osobliwie panu Gorzeńskiemu nie tylko pokazał, ale i przepisać pozwolił. Nie zapieram się ja tego, ani nie wstydzę, com pisał, ale Je Mści Pan Podskarbi, wiedząc, jako się najmniejszą rzeczą bracia [tj. szlachta – J.P.] gorszą, nie powinien mnie ad invidiam podawać. Bo to i teraz mówią, że bene ode mnie scriptum, male intellectum. Bo nie sejmikowi zadawał, ale tym co ingratisime Pana z Państwa nie puścić placide, ale zepchnąć chcieli”³⁹. Treść tego listu wskazuje, że „spiskowcy” nie mieli jeszcze pełnego

³⁶ Ibid.

³⁷ Krzysztof SYCHOWICZ, *Współdziałanie Krzysztofa Grzymułtowskiego z Janem Sobieskim (1668–1676)*, Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka, R. 51: 1996, z. 1–3, s. 138–140.

³⁸ Krzysztof Grzymułtowski do Jana Sobieskiego, Warszawa, 18 VII 1668 r., [in:] *Pisma do wieku i spraw Jan Sobieskiego*, wyd. Franciszek KLUCZYCKI, t. 1, cz. 1, Kraków 1880, s. 395–396.

³⁹ Jan Leszczyński do Aleksandra Michała Lubomirskiego, Poznań, 12 IX 1668 r., [in:] *ibid.*, s. 409–410. Więcej na temat sytuacji politycznej w przededniu sejmiku abdykacyjnego zob. Wiktor CZERMAK, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, red. Adam KERSTEN, Warszawa 1972; Maciej MATWIJÓW, *Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668*, Wrocław 1992; Witold KŁACZEWSKI, *Abdykacja Jana Kazimierza. Społeczeństwo szlacheckie wobec kryzysu politycznego lat 1667–1668*, Lublin 1993.

zauwania do Gorzeńskiego, a złożoność i doniosłość sprawy wymagała pełnej dyskrecji. Jego wierność została wkrótce poddana próbie. Świadczy o tym powierzenie mu przez Grzymułtowskiego kolejnej misji na Ruś. Celem wyprawy był sondaż zamiarów Jana Sobieskiego względem osoby przyszłego monarchy. Znana była bowiem już data sejmiku konwokacyjnego, który miał się zebrać 5 XI 1668 r.⁴⁰ Sprawa zwołania sejmiku – jak się okazało – wzburzyła Jana Leszczyńskiego, który twierdził, że zbyt szybkie i niezgodne z prawem działania mogły się przyczynić do rozszerzenia waśni. W mediację między Sobieskim a Leszczyńskim zaangażował się, poza Gorzeńskim, podkanclerzy i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł⁴¹.

Pod koniec lipca 1668 r. w Środzie zebrał się sejmik przedsejmowy, na którym zebrani potępili zamiary abdykacyjne monarchy. Postępowanie króla było, zdaniem szlachty, czynem nadzwyczajnym, wręcz niesłychanym, a nawet bezpodstawnym. W instrukcji wiele miejsca poświęcono kwestii uchronienia państwa przed niebezpieczeństwem bezkrólewia. W tym celu proponowano – na wypadek udzielenia zgody na abdykację – przeforsowanie przysięgi od dowódców twierdz pruskich oraz uspokojenie wojska litewskiego. Wielkopolanie wyrazili ponadto niechęć przystępowania do jakiegokolwiek faksji oraz popierania przedstawionych im kandydatów do korony⁴². Wśród wyłonionych na sejm posłów znalazł się po raz kolejny Jan Gorzeński, uznawany nadal, podobnie jak starosta osiecki Wacław Zaleski, za człowieka Grzymułtowskiego⁴³.

Na sejmie abdykacyjnym Jana Kazimierza (27 VIII – 16 IX 1668 r.) Gorzeński wystąpił z krytyką planów monarchy i sprzeciwił się jego abdykacji⁴⁴. Zarzucił mu, że w *pactach conventach* ślubował panować aż do swej śmierci.

⁴⁰ J. Leszczyński do J. Sobieskiego, Poznań, 12 IX 1668 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 409–410; Wacław URUSZCZAK, *Faksje senatorskie w sierpniu 1668*, [in:] *Parlament, prawo, ludzie, studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 313–316.

⁴¹ Jan Gorzeński do Michała Kazimierza Radziwiłła, 29 III 1669 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej cyt. AGAD, AR), dz. V, sygn. 4549, s. 1–3.

⁴² Instrukcja sejmiku średzkiego, Środa, 23 VII 1668 r., APP, Ks. Gr. Kal., sygn. 288, k. 539v–541v.

⁴³ K. Grzymułtowski do A. M. Lubomirskiego, Środa, 27 VII 1668 r., Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Krzeszowickie Potockich, sygn. 3227, s. 45–47; J. Gorzeński do tegoż, Środa, 27 VII 1668 r., *ibid.*, s. 48–49.

⁴⁴ Jan Antoni CHRAPOWICKI, *Diariusz*, cz. 2: *Lata 1665–1668*, oprac. Andrzej RACHUBA, Tadeusz WASILEWSKI, Warszawa 1988, s. 437–438; Włodzimierz DWORZACZEK, *[Wielkopolska] od najazdu szwedzkiego [1655 do końca wojny siedmioletniej 1763 r.]*, [in:] *idem, Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI–XVIII*, oprac. Zbigniew CHODYŁA, Zofia SPRYS, Warszawa 2010, s. 339–340; Stefania OCHMAN-STANISZEWSKA, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, t. 1, Wrocław 2000, s. 588.

Decyzją o abdykacji – zdaniem Gorzeńskiego – król zamierzał powrócić do dawnych projektów elekcji kandydata francuskiego: „To ta abdykacja fomenanta est per electionem practicatam na sejmie 1661, kiedy KJM ore propria proponował, że Principes sunt mortales, Respublica tylko immortalis życzył widzieć in vita sui regnantem principium Condaeum kiedy, by temu non obstitisset Respublica civili sanguinae, actum esset o niej. Na prowizje do abdykacji, tak wielkie, nie pozwalamy. Trzeba by się o tym rozmówić z Ich Mściami Panami senatorami”⁴⁵. Gorzeński oskarżał monarchę o brak troski względem państwa, wypominał Janowi Kazimierzowi, że dopuścił do bratobójczej bitwy pod Mątłami oraz przyczynił się swymi decyzjami do klęski sił polskich pod Braiłowem w grudniu 1666 r., w wyniku czego do tatarskiego jasyru wzięto wielu Polaków: „Wszystko co czyni JKMsć sub felicibus auspiciis panowania swego, kiedy fabricata od lat ośmiu larva tot omnium malorum electio transversa in abdicationem, sub felicibus auspiciis JKMsći, kiedy kilkadziesiąt chorągwi z panem [Sebastianem – J.P.] Machowskim, mszcząc się [klęski – J.P.] montewskiej [poniesionej od – J.P.] braci naszych, a jasyru po trzykroć sto tysięcy w niewolę do Krymu wzięto”⁴⁶. Gorzeńskiemu nie podobały się ponadto pomysły króla dotyczące pozostawienia mu dochodów z ekonomii malborskiej, samborskiej, grodzieńskiej, ceł lądowych i wodnych oraz z żup wielkich, co argumentował słowami: „Teraz chce zasłużyć na nieśmiertelność, gdy zamiast tego, co miał czynić wszystko roztrwonił i zubożył. Poprzez stawianie tak ciężkich warunków swego ustąpienia, chce zrujnować państwo odbierając vitulum a Rzeczpospolitej zostawiając titulum”⁴⁷. Za swoje wypowiedzi Gorzeński został zganiony przez regalistów, m.in. miecznika koronnego Jana Franciszka Bielińskiego, chorążego chełmskiego Jana Karola Romanowskiego, którzy zarzucali mu, że natarczywie łaje pomazańca Bożego, jakby był jego wychowankiem⁴⁸. W obronę wzięł Gorzeńskiego wówczas Wacław Zaleski, który wskazywał na upór króla i jego bezdusność w traktowaniu zebranych posłów. Przybierająca wówczas na sile atmosfiera obrad sprawiła, że marszałek izby poselskiej Stefan Sarnowski postanowił zamknąć sesję. Gorzeński raz jeszcze, w dniu 5 IX 1668 r. z posłem kaliskim Dębińskim natarł na króla i domagał się jego pozostania na tronie⁴⁹.

Kolejne działania Gorzeńskiego na forum parlamentarnym znane są z okresu przed elekcją Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Na sejmie kon-

⁴⁵ *Diariusz sejmu abdykacyjnego die 27 Augusti zaczętego 1668*, wyd. Maciej MATWIJÓW, Ze skarbca kultury. Biuletyn Informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, z. 7, 1998, s. 45.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 51–52.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 53.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 71.

⁴⁹ J. A. CHRAPOWICKI, *Diariusz*, cz. 2, s. 440.

wokacyjnym w listopadzie 1668 r., podczas rozpatrywania kwestii praw dysydenckich, opowiedział się za ich utrzymaniem i proponował wnoszenie ewentualnych skarg katolików, np. względem zaboru mienia kościelnego, do Trybunału Koronnego w Lublinie. Tym samym ostro sprzeciwiał się rozpatrywaniu podobnych spraw przez sądy duchowne, czego domagali się biskupi poznański Stanisław Witwicki i warmiński Jan Stanisław Wydźga. W innej swej mowie apelował o nienaruszanie zapisów konfederacji warszawskiej z 1573 r., podważając prawomocność zapisu księcia Janusza mazowieckiego z XVI w. o nakazie wypędzania protestantów⁵⁰. Inna wzmianka z tego okresu wskazuje, jakoby Gorzeński opowiadał się za kandydaturą Filipa Wilhelma księcia na Pfalz-Neuburgu, co niewątpliwie zbliżyło go do stronnictwa skupionego wokół Jana Sobieskiego⁵¹.

Alians Jana Gorzeńskiego ze stronnictwem marszałka i hetmana wielkiego koronnego Sobieskiego został zacieśniony między 1669 a 1670 r. Jeszcze na sejmie koronacyjnym Gorzeński w ostrych słowach zaatakował nowego monarchę, twierdząc, że: „Lepszy by rząd był, gdyby ślepego Hadziewicza Grzeška królem uczyniono”⁵². Można sądzić, że ten głos – choć niebezpośrednio – pozwolił wotującym dnia 31 X 1669 r. senatorom, m.in. wojewodzie pomorskiemu Janowi Ignacemu Bąkowskiemu i wojewodzie czernihowskiemu Stanisławowi Kazimierzowi Bieniewskiemu, czynić dalsze przymówki pod adresem króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Zerwanie sejmu koronacyjnego w końcu 1669 r. zapowiadało, że w przyszłości dojdzie do ostrej konfrontacji nowego monarchy z opozycją – tzw. malkontentami, przeciwnymi zbliżeniu króla do Habsburgów. Liczne spory na temat jego małżeństwa z arcyksiężniczką

⁵⁰ Jacek Witold WOŁOSZYN, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*, Warszawa 2003, s. 162–167; Elżbieta HAJJZADEH-ARMAKI, *Wielkopolska szlachta protestancka pierwszej połowy XVII w. Sprawy wyznaniowe na przykładzie Jana Jerzego Szlichtynga (1597–1658)*, [in:] *Rycerze – szlachta – ziemianie. Szlachetnie urodzeni na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. Paweł KLINT, Marta MAŁKUS, Kamila SZYMAŃSKA, Wschowa–Leszno 2014, s. 153–171,

⁵¹ Jan Andrzej Morsztyn do Katarzyny z Gordonów Morsztynowej, Kraków, 20 I 1669 r., [in:] *Listy Jana Andrzeja Morsztyna*, wyd. Stefania OCHMANN-STANISZEWSKA, Wrocław 2002, s. 255–257. O kulisach walki elekcyjnej zob. Mieczysława CHMIELEWSKA, *Początek interregnum po abdykacji Jana Kazimierza. Pretendenci do tronu polskiego*, [in:] *Studia i materiały z dziejów nowożytnych*, t. 13, red. Krystyn MATWIJOWSKI, Stefania OCHMANN-STANISZEWSKA, Wrocław 1995, s. 93–95; eadem, *Sejm elekcyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku*, Warszawa 2006; Maciej MATWIJÓW, *Problem klientelizmu wśród szlachty sandomierskiej*, [in:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. Bogdan ROK, Jerzy MAROŃ, Toruń 2006, s. 533–542.

⁵² Gorzeński odwoływał się w swej wypowiedzi do autentycznej postaci łowczego przemyskiego Grzegorza Krzysztofa Hadziewicza. Więcej: *Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku*, wyd. Kazimierz PRZYBÓŚ, Marek FERENC, Kraków 2004, s. 82; Jan Antoni CHRAPOWICKI, *Diariusz*, cz. 3: *Lata 1669–1673*, oprac. Leszek Andrzej WIERZBICKI, Warszawa 2009, s. 40.

ką Eleonorą Habsburżanką, jej koronacji, zwiększenia liczby wojska, umocnienia fortec, zapłaty wojsku, następnie sprawy starostw zajętych przez elektora brandenburskiego, w końcu szlachty egzulanckiej domagającej się rekompensaty za utracone majątki po ugodzie andruszowskiej zawartej w 1667 r. zwiększyły przepaść między dworem a stronnictwem Sobieskiego. Począwszy od 1670 r., malkontenci skoncentrowali się na projekcie detronizacji monarchy i osadzeniu na tronie siostrzeńca Kondeusza, Karola Orleańskiego hrabiego de Saint-Paul de Longueville et d'Estouteville⁵³. Areną sporów i realizacji tego planu stał się wspomniany sejm wiosenny (nadzwyczajny). Sobieski wyraźnie liczył na usłużnych mu posłów, o czym świadczy polecenie wydane Gorzeńskiemu w sprawie przesyłania listów między zaufanymi, powierzenie mu pieniędzy w celu kaptowania posłów⁵⁴ oraz samo stwierdzenie marszałka i hetmana wielkiego koronnego, że: „choć ci to nam fata contraria, mamy jeszcze i na tym sejmie dobrych z potrzeby przyjaciół”⁵⁵.

Na sejmie nadzwyczajnym, rozpoczętym 5 III 1670 r., Gorzeński wystąpił ponownie jako poseł z sejmiku średzkiego. Nie ma tu potrzeby omawiania przebiegu zgromadzenia, warto jedynie wskazać na jego tragiczny finał. Po przerwie wielkanocnej malkontenci zostali zaatakowani przez stronnictwo dworskie i pomówieni przez starostę radziejowskiego Andrzeja Gąsiorowskiego o zawiązanie spisku przeciw królowi. Dnia 17 kwietnia cześnik braclawski Aleksander Benedykt Żabokrzycki domagał się wydalenia obcych posłów i oddania mu Suchej i Suskiej Woli jako rekompensaty za utracone majątki⁵⁶, po czym pospiesznie złożył protestację i opuścił Warszawę. Jego żądania poparł zrazu podczaszy braclawski Jan Kordysz, który wezwał posłów, by odłączyli się od senatu i wrócili do izby. Inny zwolennik Sobieskiego, stolnik płocki Władysław Łoś domagał się zreferowania rozmów z posłami carskimi. Kiedy próbo-

⁵³ Szeroko na ten temat zob. w: Leszek ZIĄTKOWSKI, *Jan Sobieski a kształtowanie się opozycji po elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r.*, Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka, R. 51: 1996, z. 1–3, s. 126–137; Adam PRZYBÓŚ, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673*, Kraków 2007; Joanna MATYASIK, *Obóz polityczny króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa 2011.

⁵⁴ J. Sobieski do Marii Kazimierzy d'Arquien Sobieskiej, z obozu 14 III [...], [in:] *Listy Jana Sobieskiego do żony Marii Kazimierzy wraz z listami innych znakomitych osób przez Jerzego Samuela Bandtkiego z oryginału niegdyś archiwum Sobieskich przepisane*, wyd. Antoni Z. HELCEL, Kraków 1860, s. 191–192.

⁵⁵ J. Sobieski do M. K. Radziwiłła, Jaworów, 10 III 1670 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 495–496.

⁵⁶ W zabiegach o majątki, które zawakowały po śmierci kasztelana sandomierskiego Stanisława Witowskiego, uczestniczyli także: starosta radomski Piotr Kochanowski, pisarz polny koronny Jakub Potocki, Sebastian Machowski oraz rotmistrz i chorąży chełmski Jan Karol Romanowski, zob. Michał KULECKI, *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulancki w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa 1997; Z. HUNDERT, *Między buławą a tronem*, s. 283–285.

wano uspokoić posłów braclawskich i zaspokoić ich żądania, wystąpił Jan Gorzeński z przemową zrywającą obrady sejmu⁵⁷. Wydarzenie to opisał Jan Antoni Chrapowicki: „Jan Gurzyński rzekł: «Niech Rzeczpospolita ruam in suam securitatem, a ja non impendio głosów, ale sam być przy tym nie chcę» i odszedł. Zaczynam już o godzinie 7 na wieczór pan marszałek poselski [tj. Jan Kazimierz Kierdej – J.P.] żegnał Króla JM a potem posłowie more solitio. I tak sejm zerwany dla tej nieszczęsnej faksji”⁵⁸.

Wydarzenie to nie uszło uwadze czołowych polityków mających świadomość zakulisowych działań Sobieskiego, czego nie wahał się mu wypomnieć biskup chełmiński i podkanclerzy koronny Andrzej Olszowski, pisząc: „Bo pozał się Boże rozerwany Sejm dnia wczorajszego przez PP. Żabokrzyckiego, Kordysza i Gurzyńskiego, przyłożył się ad parricidium Reipublicae; co aliunde constabit WMćMPanu”⁵⁹. Podobne przeświadczenie cechowało szlachtę wielkopolską zebraną na sejmiku relacyjnym średzkim dnia 20 V 1670 r. Przed jego obradami rozeszła się plotka, że kasztelan poznański Krzysztof Grzymułtowski oraz wojewoda kaliski Jan Opaliński umówili się na spotkanie w Poznaniu, by zerwać obrady sejmiku. Dowodem „zdrady” miał być zaszyfrowany list podskarbiego Jana Andrzeja Morsztyna do Grzymułtowskiego oraz list Jana Sobieskiego adresowany do Opalińskiego, w którym nadawca twierdził, że elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego była politycznym błędem szlachty i dziękował Opalińskiemu za wsparcie stronnictwa profrancuskiego⁶⁰. Poza Grzymułtowskim, starostą lipińskim Mikołajem Smoguleckim, Jerzym Cikowskim oraz łowczym koronnym Janem Żelęckim nie oszczędzono obecnego podczas obrad Jana Gorzeńskiego. Pod jego adresem padły zresztą wielce znamienne słowa, piętnujące jego zachowanie na sejmie i przynależność do stronnictwa hetmańskiego: „I on francuskiej jest faksji [...] przypomniał pana Gorzeńskiego, że się przekinął cale do pana Sobieskiego marszałka i hetmana koronnego, że jak wiele sejmów będzie każdy gotów rozerwać i kiedy mu konfident powiedział, że tego się województwu sprawi, rzekł: «nie dbam o Województwo, mam tak wiele chleba od Pana Marszałka, że mi o Ojczyzny przypominieć nie ciężko»”⁶¹. Mimo koncyliacyjnej mowy Grzymułtowskiego rozgorączkowana szlachta porwała się na malkontentów z szabłami⁶².

⁵⁷ *Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku*, wyd. Kazimierz PRZYBÓŚ, Marek FERENC, Kraków 2004, s. 109.

⁵⁸ J. A. CHRAPOWICKI, *Diariusz*, cz. 3, s. 84.

⁵⁹ Andrzej Olszowski do J. Sobieskiego, Warszawa, 27 IV 1670 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 501.

⁶⁰ Z sejmiku średzkiego 20 maii 1670 A[nno] 1670, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, sygn. 1313, s. 279–280.

⁶¹ *Relatia Seymiku Sredzkiego który się odprawował 20 maia 1670*, [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 522.

⁶² *Żywoć Krzysztofa Grzymułtowskiego*, [in:] *Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody po-*

Gorzeński z częścią szlachty zdołał uciec ze Środy⁶³. Tymczasem szlachta województw poznańskiego i kaliskiego, zaniepokojona zerwaniem dwóch kolejnych sejmów i konspiracyjnymi gramami opozycji, zawiązała konfederację w obronie króla oraz wolnej elekcji⁶⁴. W laudum sejmikowym odwoływała się do zaburzeń wewnętrznych w państwie czynionych przez malkontentów. Wymieniono ponadto nazwiska osób przeciwstawiających się artykułom zawartym w instrukcji sejmiku i obiecywano podjąć walkę przeciwko „zrywaczom” sejmowym jako wrogom ojczyzny. Szlachta złożyła przeciw Janowi Żelęckiemu, Mikołajowi Smoguleckiemu, stolnikowi kaliskiemu Stanisławowi Kożuchowskiemu, stolnikowi kijowskiemu Jerzemu Manieckiemu, Jerzemu Cikowskiemu i Janowi Gorzeńskiemu manifestację do ksiąg grodzkich, na mocy której zostali na przyszłość wykluczeni z pełnienia funkcji obywatelskich i obejmowania dygnitarstw⁶⁵. Podobną manifestację wystosowano przeciwko Grzymułtowskiemu i Morsztynowi, oskarżając ich o zdradę i dążąc do postawienia ich przed sądem sejmowym⁶⁶. Tuż po ucieczce ze Środy Gorzeński przybył do Jaworowa – siedziby Jana Sobieskiego⁶⁷, skąd próbował protestować wobec manifestacji szlachty wielkopolskiej⁶⁸.

znańskiego listy i mowy, wyd. Aleksander JABLONOWSKI, Warszawa 1876, s. XXXII–XXXIII; K. Grzymułtowski do J. Leszczyńskiego, [b. m.], [...] 1671 r., [in:] *ibid.*, s. 54; Jacek KANIEWSKI, *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*, Katowice 2014, s. 124–126.

⁶³ Księga rodowa Opalińskich, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 47, s. 67; Henryk SZEMBORSKI, *Rok 1670 w życiu politycznym województwa poznańskiego i kaliskiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, t. 66: 1988, s. 194–199.

⁶⁴ Konfederacja województwa poznańskiego i kaliskiego, Środa, 20 V 1679 r., APP, Księgi Grodzkie Poznańskie (dalej cyt. Ks. Gr. Poz.), sygn. 1220, k. 55–55v.

⁶⁵ *Laudis Contus Sredensis Oblata*, APP, Ks. Gr. Kal., sygn. 290, k. 635–636v; APP, Ks. Gr. Poz., sygn. 744, s. 206v–209; *Manifestatio officioso palatinatum Maioris Poloniae contra nuncios suos ad comitia novissime dissoluta deputatos*, Środa, 20 V 1670 r., Archiwum Państwowe w Gdańsku, Akta miasta Gdańska, Recesy Stanów Prus Królewskich (dalej cyt. APG, AMG, RSPK), sygn. 300, R/Ee, 18, s. 423; *Laudum sejmiku relacyjnego województwa poznańskiego i kaliskiego*, Środa, 20 V 1670 r., BK, sygn. 828 część 5, k. 231v–233v.

⁶⁶ Szlachta wielkopolska zgłaszała także pomysł odebrania buławy hetmańskiej Sobieskiemu, zob. *Oblata Literarum SRM Comitiiis*, APP, Ks. Gr. Poz., sygn. 707, k. 561–563v; *Puncta Laudi Commitiorum Sredensium 20 Maii, anno Domini 1670*, [in:] Joachim JERLICZ, *Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1, wyd. Kazimierz Władysław WÓJCICKI, Warszawa 1853, s. 154.

⁶⁷ J. Sobieski do Jana Opalińskiego, Jaworów, 24 III 1670 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 524.

⁶⁸ *Oblata Literarum SRM Comitiiis*, APP, Ks. Gr. Poz., sygn. 707, k. 560–561; Joanna MATYASIK, *Bohater czy buntownik? Jan Sobieski w oczach szlachty w latach 1669–1673*, [in:] *Jan Sobieski wokół spisków i konfederacji*, red. Mirosław NAGIELSKI (Biblioteka Epoki Nowożytnej, nr 2), Warszawa 2015, s. 112–113.

W związku z nałożeniem infamii na Jana Gorzeńskiego i pozbawieniem go praw do reprezentowania szlachty w czasie obrad sejmku obowiązki wiernego stronnika interesów Sobieskiego na forum publicznym przejął jego brat – wojski poznański i żupnik bydgoski Chryzostom Gorzeński⁶⁹. Sejm nadzwyczajny z 1672 r., obradujący wobec zagrożenia najazdu tatarsko-tureckiego na Rzeczpospolitą, zdominowany został przez tematykę obronności kraju⁷⁰. Kolejnym argumentem przemawiającym za współpracą Chryzostoma z Sobieskim był przebieg sesji prowincjonalnej Wielkopolski w warszawskim kościele oo. augustianów pw. św. Marcina, podczas której Gorzeński wdał się w utarczkę słowną z biskupem chełmskim Krzysztofem Żegockim, zagorzałym obrońcą króla. Chryzostom Gorzeński i poseł Kazimierz Minor-Ligęza proponowali, by obrady sesji rozpoczęto dopiero po przybyciu prymasa Mikołaja Prażmowskiego, należącego do obozu malkontentów. Biskup Żegocki wyraził jednak sprzeciw. Pod jego wpływem Wielkopolanie w dniu 27 V 1672 r. spisali akt konfederacji generalnej, w której zobowiązali się, że wraz z trzecimi wiciami stawiają się przy królu w obronie Rzeczypospolitej, swobód i praw. Akt ten został także poparty przez Małopolan i Litwinów⁷¹.

Swary sejmowe, w tym protestacje wniesione przez posłów stronnictwa dworskiego Andrzeja Gąsiorowskiego i Stanisława Michała Ubysza, chcących zerwać obrady, rozchodzenie i łączenie się części posłów z senatem, podczas

⁶⁹ Chryzostom występuje później jako poseł z sejmiku średzkiego na sejm koronacyjny Jana III Sobieskiego oraz dziedzic Pudliszek i Kuczyna w województwie kaliskim, zob. Robert KOŁODZIEJ, „Ostatni wolności naszej klejnot”. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014, s. 601; Teki Dworzaczka, BK, Poznań, Księgi Grodzkie Poznańskie – Inskrypcje, nr 13892.

⁷⁰ Z korespondencji Chryzostoma Gorzeńskiego pochodzą informacje o przebiegu obrad sejmowych oraz o uroczystościach dworskich. Brat Jana przekazywał wieści płynące z południowo-wschodniej granicy o mobilizacji sił tatarskich oraz tureckich, jak i o możliwej mediacji oferowanej przez księcia siedmiogrodzkiego między Polską a Turcją. Wspominał także o negocjacjach w sprawie przywrócenia do łask arian. Korespondentem Chryzostoma był współpracownik Jana A. Komensky'ego, minister Jednoty Braci Czeskich i pastor kiejdański Jan Bytner, który na początku lat siedemdziesiątych XVII w. nawiązał kontakt z braćmi Gorzeńskimi. O wspomnianych sprawach oraz postaci Jana Bytnera zob. Chryzostom Gorzeński do Jana Bytnera, [...] 1672 r., APP, Akta Braci Czeskich (dalej cyt. ABCz.), sygn. 111, s. 1–2; ten do tegoż, Warszawa, 22 V 1672 r., ibid., s. 3–5; ten do tegoż, Warszawa, 3 VI 1672 r., ibid., s. 14–17; Marianna Gorzeńska do Jana Bytnera, [b.m., b.d.], ibid., sygn. 112, s. 1–2; Arnold STARKE, *Bytner Jan*, [in:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 182–183; J. DWORZACZKOWA, *Bracia czescy*, s. 120–123, 173–180; eadem, *Zbór braci czeskich w Karminie*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 13: 1968, s. 194; J. W. WOŁOŻYŃ, op.cit., s. 176.

⁷¹ Ch. Gorzeński do J. Bytnera, Warszawa, [...] 1672 r., APP, ABCz., sygn. 111, s. 26–27; Anna FILIPCZAK-KOCUR, *Konfederacja litewska na nadzwyczajnym sejmie w 1672 roku*, *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. 5: 2000, s. 131–137.

gdy pozostali obradowali sami, to jedne z nielicznych przykładów obstrukcji na forum publicznym⁷². Poważniejsze zagrożenie dla kontynuowania obrad pojawiło się wraz z wieścią o wkroczeniu Jana Sobieskiego na czele wiernych mu wojsk do Warszawy. Marszałek i hetman wielki koronny przybył do stolicy na czele własnych jednostek wojskowych oraz oddziałów komputowych swych zwolenników⁷³. W orszaku Sobieskiego na czele kompanii rajtarii kroczył zresztą wierny mu Jan Gorzeński⁷⁴. Demonstracja siły połączona była z ultimatum wystosowanym przez Sobieskiego i prymasa Prażmowskiego wobec króla, które miało zmusić go do abdykacji. Ostatecznie w wyniku braku kompromisu po obu stronach doszło do zerwania sejmu w dniu 30 VI 1672 r.⁷⁵

Pod wpływem wydarzeń politycznych, w tym otwartej konfrontacji malkontentów ze stronnictwem dworskim oraz pewnego zagrożenia tureckiego, Jan Gorzeński oficjalnie związał się ze stronnictwem „niezadowolonych”, podpisując 1 VII 1672 r. akt konfederacji⁷⁶. W istocie dokument ten stanowił dowód sprzysiężenia 38 senatorów, ministrów, wyższych urzędników i oficerów pod hasłem obrony ojczyzny, praw, wolności i *pactów conventów* wobec zaniedbań obowiązków przez króla. Sygnatariusze, jako: „najpokorniejsi, najbardziej oddani poddani”⁷⁷, polecali się opiece Ludwika XIV, wierząc w pomoc monarchy francuskiego, polegającą na załagodzeniu konfliktu z Turkami, przywróceniu w Rzeczpospolitej porządku oraz wskazaniu godnego kandydata do tronu, którym – zdaniem malkontentów – był Karol Orleański książę

⁷² Ch. Gorzeński do J. Bytnera, Warszawa, 3 VI 1672 r., APP, ABCz., sygn. 111, s. 14–17; *Diariusz Seymu Roku Tysiąc Sześćset Siedemdziesiątego wtórego, miesiąca Maia, dnia ośmnastego*, [in:] *Pisma do wieku i spraw Jan Sobieskiego*, wyd. Franciszek KLUCZYCKI, t. 1, cz. 2, Kraków 1881, s. 900, 1489. O przebiegu sejmu zob. Tadeusz KORZON, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 3, Kraków 1898, s. 1–79; Adam PRZYBOŚ, *Konfederacja gołąbska*, Tarnopol 1936, s. 8–30; idem, *Michał Korybut Wiśniowiecki*, s. 61–121; Marcin SOKALSKI, *Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Kraków 2002, s. 96–142.

⁷³ Dnia 26 czerwca informowano, że Andrzej Potocki idzie do Warszawy na czele 14 chorągwi. Z kolei 5 lipca była już mowa o tym, że Potocki przybył do stolicy w asyście aż 25 jednostek, a książę Aleksander Janusz Ostrogski-Zasławski zatrzymał się w odległości półtorej mili od Warszawy z 15 chorągwiami, zob. Zbigniew HUNDERT, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, *Oświęcim 2014*, s. 324–327; Leszek A. WIERZBICKI, *Bunt malkontentów w połowie 1672 roku*, [in:] *Wobec króla i Rzeczpospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy URWANOWICZ, Ewa DUBAS-URWANOWICZ, Kraków 2012, s. 374–389.

⁷⁴ *Avisy z Warszawy*, 14–23 VI 1672 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 2, s. 982.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ [Akt konfederacji „Malkontentów” zawiązaney, w Warszawie dnia 1-go lipca 1672 r. po zerwaniu Sejmu], [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 1004.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 1005.

de Longueville i hrabia Saint-Paul⁷⁸. Fakt ten upewnił w przekonaniu szlachtę wielkopolską, zebraną na sejmiku relacyjnym w Środzie w listopadzie 1672 r., że: „w ręku ich [tj. Jana i Chryzostoma Gorzeńskich – J.P.] były klucze do fakcji francuskich i wszystkich niecotliwych praktyk”⁷⁹.

Lata 1672–1674 w dużej mierze przyniosły rozwój kariery wojskowej Gorzeńskiego. Wątek ten chwilowo pominię, by skupić się nad jego dalszej działalności politycznej. Jeszcze za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego Gorzeński w 1673 r. uzyskał starostwo starogardzkie w województwie pomorskim po zmarłym Władysławie Denhoffie⁸⁰. Sprawa ta jednak nie obyła się bez konfliktu ze szlachtą Prus Królewskich. W styczniu 1674 r. zgromadzeni na sejmiku generalnym w Malborku nie zgodzili się zarówno na przyznanie dzierżawy Gorzeńskiemu oraz na nominację Mikołaja Smoguleckiego na kasztelanię gdańską, argumentując to nieposiadaniem przez obu kandydatów indygentu pruskiego, który odwoływał się do pochodzenia i osiadłość szlachciców w Prusach⁸¹. Konflikt starała się załagodzić rada miasta Gdańska, która wysłała swych przedstawicieli na generał pruski. Sytuacja uległa zaostrzeniu po wotum wojewody malborskiego Stanisława Działyńskiego, nawołującego do przestrzegania zasady indygenatu. Wobec tego stronę Gorzeńskiego wziął podkomorzy malborski Jan Piotr Tuchołka, który obstawał za nadaniem mu indygenatu, lecz jego mowa nie znalazła uznania wśród szlachty. Sprawa indygenatu i nadania starostwa Gorzeńskiemu powróciła na sejmie konwokacyjnym w połowie stycznia 1674 r. Wówczas posłowie pruscy, na czele z Leonar-dem Bystramem, zażądali potwierdzenia praw Prus Królewskich⁸². Po długich bojach Gorzeński uzyskał indygenat w 1678 r., czyli już za panowania Sobie-

⁷⁸ Józef SZUJSKI, *Pierwsze związki polskie z hr. St. Paul de Longueville*, [in:] *Dzieła Józefa Szujskiego*, t. 8, Kraków 1888, s. 188–232; idem, *Opat Paulmiers i dalsze stosunki polskie z hr. Paul de Longueville*, [in:] *ibid.*, s. 232–285.

⁷⁹ *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębim i Lublinem w 1672 roku wraz z aktem konfederacji*, wyd. Adam PRZYBOŚ, Kazimierz PRZYBOŚ, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 77–78.

⁸⁰ Paweł CZAPLEWSKI, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Toruń 1921, s. 181; Zbigniew HUNDERT, *Władysławów Denhoffów dwóch*, Przegląd Historyczny, t. 107: 2016, z. 2, s. 310.

⁸¹ O znaczeniu indygenatu w Prusach zob. Michał CIEŚLEWICZ, *Parę uwag o indygenacie pruskim*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, 1974, z. 2, s. 19–29; Zbigniew NAWORSKI, *Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772)*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 35: 1983, z. 1, s. 31–58; Stanisław ACHREM CZYK, *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703*, s. 268–272; idem, *Indygenat Prus Królewskich w drugiej połowie XVII wieku*, [in:] *Między Lwowem*, s. 543–553.

⁸² *Diariusz sejmiku konwokacyjnego*, Warszawa, 16 I 1674 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/172, k. 140.

skiego⁸³. Stanowiło to jeden z wielu przykładów polityki nominacyjnej króla, dążącego do budowy zwartej stronnictwa przez wprowadzenie przedstawicieli nowych rodów do elity Prus Królewskich⁸⁴, przekazania im wysokodochodowych dzierżaw pomorskich oraz zabezpieczenia terenów przygranicznych z Brandenburgią, na co wskazywał Andrzej Kamieński⁸⁵.

Jak wspomniano, Jan Gorzeński był gorliwym zwolennikiem Sobieskiego i jego zamierzeń, w tym elekcji na tron polski, lecz ukrywał zamiar kandydatury marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Wskazuje na to przebieg rozmowy Gorzeńskiego z posłem brandenburskim Johannem von Hoverbeckiem w końcu 1673 r., w drodze z Podlasia do Gdańska. Gorzeński obiecał poparcie kandydatury Karola Emila, syna kurfirsta Fryderyka Wilhelma, pod warunkiem jego konwersji na katolicyzm i oddania Rzeczypospolitej Prus Książęcych. Na pytanie, czy popiera kandydaturę Sobieskiego, Gorzeński zaprzeczył, by marszałek i hetman wielki koronny w ogóle starał się o koronę. Poseł jednak nie dał wiary jego słowom, uznając Sobieskiego za człowieka blisko związanego ze stronnictwem francuskim⁸⁶. Przypuszczenia dyplomaty okazały się prawdziwe, kiedy Gorzeński w dniu 21 V 1674 r., jako osoba z wojskowej świty Sobieskiego, podpisał suffragia z województwa pomorskiego, opowiadając się za kandydaturą marszałka i hetmana wielkiego koronnego na tron polski⁸⁷.

Wraz z rozwinięciem przez Sobieskiego tzw. polityki bałtyckiej nastąpiło pogorszenie stosunków polsko-brandenburskich. Na kryzys w relacjach Rzeczypospolitej z elektorem nałożyła się sytuacja międzynarodowa, która zmieniła się pod wpływem wojen toczonych przez Ludwika XIV przeciw Republice Zjednoczonych Prowincji i Brandenburgii. Król Francji dążył do stworze-

⁸³ Aleksander Klemp błędnie podał datę 1683 r., zob. Aleksander KLEMP, *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 75.

⁸⁴ Stanisław ACHREMCZYK, *Szlachta Prus Królewskich w latach 1660–1720*, Echa Przeszłości, t. 2: 2001, s. 121–124.

⁸⁵ Jan Sobieski posiadał w tym czasie majątek złożony ze starostw: osieckiego, puckiego, międzyleskiego i gniewskiego. Dobra królewskie dzierżyli tam także jego stronnicy, m.in. podkanclerzy i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł – dobra wejherowskie i starostwo człuchowskie (od 1659 r.), miecznik koronny Franciszek Jan Bieliński – starostwo malborskie wraz z ekonomią, wojewoda ruski Stanisław Jan Jabłonowski – starostwo świeckie, podskarbi wielki koronny Jan Andrzej Morsztyn – starostwo tucholskie, wojewoda pomorski Jan Ignacy Bąkowski – starostwo skarszewskie oraz generał major wojsk królewski Franciszek de Buy – starostwo tczewskie, zob. Andrzej KAMIEŃSKI, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 99.

⁸⁶ Janusz WOLIŃSKI, *Zabiegi brandenburskie o koronę polską w czasie bezkrólewia 1673–1674*, [in:] idem, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960, s. 155–156; A. KAMIEŃSKI, *Polska a Brandenburgia-Prusy*, s. 98–99; idem, *Działania dyplomacji brandenburskiej w Polsce podczas elekcji 1674 roku*, *Wiek Stary i Nowy*, t. 8 (13): 2015, s. 33.

⁸⁷ *Volumina legum* (dalej cyt. VL), t. 5, wyd. Jozafat OHRYZKO, Petersburg 1860, s. 150.

nia sojuszu między Szwecją, Polską i Turcją. Dnia 11 VI 1675 r. w Jaworowie Jan III podpisał traktat z Francją, który pozwalał królowi polskiemu na zajęcie Prus Książęcych oraz atak na Fryderyka Wilhelma z pomocą armii szwedzkiej. Dodatkowo 21 VIII 1677 r. Sobieski podpisał traktat ze Szwecją o wspólnym ataku na Prusy Książęce. Wkrótce po odwołaniu Szwedów po bitwie pod Fehrbellin (28 VI 1675 r.) oraz ostrzeleniu eskadry szwedzkiej przez flotę duńską elektor przystąpił do oblężenia Szczecina trwającego od października 1677 do lutego 1678 r., zakończonego zajęciem twierdzy⁸⁸.

Podczas swego pobytu w Gdańsku od sierpnia 1677 do lutego 1678 r. Jan III bacznie przyglądał się sytuacji zaistniałej na Pomorzu Zachodnim i starał się odpowiednio szybko reagować na kroki podjęte przez elektora. Jeszcze w czasie oblężenia Szczecina na dwór Fryderyka Wilhelma przybyli dwaj posłowie Jana III: opat Michał Antoni Hacki oraz Jan Gorzeński⁸⁹. Wysłannicy domagali się uwolnienia pastora Straucha więzionego w Kostrzynie nad Odrą, respektowania praw katolików na Pomorzu w związku z niedawnym tumultem wyznaniowym w Drahimiu oraz wydania rzeczy Sobieskiego zabranych przez kaprów brandenburskich⁹⁰. Gorzeński otrzymał także od Sobieskiego polecenie przeprowadzenia tajnej misji, polegającej na nawiązaniu kontaktu ze szwedzkim generałem Ottonem Königsmarckiem, w celu wysłania przez niego kilku tysięcy jazdy do Prus⁹¹. Poselstwo spotkało się z chłodnym przyjęciem

⁸⁸ Szeroko na ten temat zob. Kazimierz PIWARSKI, *Polityka bałtycka Jana III w latach 1675–1679*, [in:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Wacława Sobieskiego*, t. 1, Kraków 1932; Janusz WOLIŃSKI, *Sprawa pruska 1673–1675 i traktat jaworowski*, [in:] idem, *Z dziejów wojny*, s. 16–56; Krystyn MATWIJOWSKI, *Pierwsze sejmiki z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocław 1976, s. 32–36; Michał KOMASZYŃSKI, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983, s. 22–31; Marek WAGNER, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 2, Zabrze 2009, s. 130, 136–137; A. KAMIEŃSKI, *Polska a Brandeburgia*, s. 125–158; Sławomir AUGUSIEWICZ, *Bitwa pod Fehrbellinem 28 czerwca 1675 roku w świetle aktualnego stanu badań*, [in:] *„Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składowanie wyrazić...”. Studia z dziejów nowożytnych (XVI–XVIII w.)*, red. Maciej FORYCKI, Adam PERŁAKOWSKI, Filip WOLAŃSKI, Poznań 2012, s. 65–76.

⁸⁹ O wysłaniu misji zob. Francis Sanderson do Josepha Williamsona, Dantzig, 10 XI 1677 r., National Archives w Londynie, State Papers – Foreign Office 88/15, vol. 10.

⁹⁰ J. Gorzeński do Jana III Sobieskiego, Szczecin, 22 XI 1677 r., Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku, Archiwum Sobieskich z Oławy (dalej cyt. NAHB, ASO), f. 695, op. 1, nr 75, k. 15r. Szeroko na temat wspomnianych kontrowersji w stosunkach polsko-brandenburskich zob. Edmund CIEŚLAK, *Jan III Sobieskiego wobec spraw katolików w czasie walk społeczno-politycznych 1674–1680*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace historycznoliterackie, t. 10–11: 1986, s. 185–203; Claudia DRESE, „... was für ein blutbad wäre nicht zu sorgen?“ *Zu den Streitigkeiten in Danzig 1674/1675 oder: Ägidius Strauch, ein in Wittenberg geprägter Lutheraner*, *Zapiski Historyczne* (dalej cyt. ZH), t. 75: 2010, z. 4, s. 33–49.

⁹¹ Działania te wsparł wojewoda pomorski Władysław Denhoff, zob. Władysław Denhoff do Jana III Sobieskiego, [b.m., b.d.], Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej cyt. BCz), sygn. 2895/V, s. 85; A. KAMIEŃSKI, op.cit., s. 158–166.

elektora. Gorzeński próbował ponadto podburzyć posła cesarskiego przeciwko Fryderykowi Wilhelmowi, wskazując na wzrost potęgi Brandenburgii w regionie⁹². Misja Gorzeńskiego nie powiodła się, a elektor wysłał listy do senatorów Rzeczypospolitej informujące o bucie i wyniosłości, jaką demonstrował poseł podczas misji⁹³. Na marginesie odnotować warto, że poczynszy od października do listopada 1677 r., Gorzeński wypełniał też inną misję zleconą mu przez króla. Dotyczyła ona przygotowania wizyty monarchy i innych dostojników w obserwatorium gdańskiego astronoma Jana Heweliusza oraz zapewnienie uczonemu o przychylności Jana III⁹⁴.

Nie wnikając w meandry nowej sytuacji międzynarodowej, należy zauważyć, że upadek Szczecina, nieudolność dowództwa szwedzkiego, które nie umiało podjąć kroków ofensywnych w kierunku Prus, w końcu opozycja Paców sprzymierzonych z elektorem i Danią przeciw Sobieskiemu oraz świadomość rodzącego się zagrożenia tureckiego po zakończonym fiaskiem poselstwie wojewody chełmińskiego Jana Krzysztofa Gnińskiego do Stambułu sprawiły, że Sobieski odstąpił od swych planów bałtyckich.

Gorzeński od czasu swej nieudanej misji pojawiał się wielokrotnie jako uczestnik życia sejmikowego w Prusach Królewskich. W przebadanym materiale nie ma natomiast informacji o jego wystąpieniach na forum izby sejmowej. Starosta starogardzki po raz pierwszy został wybrany posłem na sejm z województwa pomorskiego w 1677 r.⁹⁵ Dodać w tym miejscu należy, że Gorzeński z Krzysztofem Grzymułtowskim oraz starostą bydgoskim Franciszkiem Gałęckim włączyli się – na polecenie Sobieskiego – w kampanię przedsejmową w Wielkopolsce, próbując przekonać tamtejszą szlachtę do dalszego partycypowania w kosztach na rzecz prowadzenia działań wojennych⁹⁶. W wyniku przeprowadzonego badania nie udało się ustalić późniejszej aktywności Gorzeńskiego, chociażby w czasie obrad sejmowych. W roku następnym wziął jednak udział w obradach sejmiku starogardzkiego, na którym spisano instrukcję dla posłów udających się na sejmik generalny do Grudziądza na dzień 7 XI 1678 r. Zobowiązano posłów do podziękowania królowi za trudy w utrzymywaniu bezpieczeństwa zewnętrznego, zatwierdzenia dochodów dla

⁹² J. Gorzeński do Jana III Sobieskiego, Szczecin, 13 XII 1677 r., NAHB, ASO, f. 695, op. 1, nr 75, k. 17–19.

⁹³ Fryderyk Wilhelm do Jana III Sobieskiego, Cölln an Spree, 15/26 I 1678 r., NAHB, ASO, f. 695, op. 1, nr 75, k. 23–27; Krystyn MATWIJOWSKI, *Sejm grodzieński 1678–1679*, Wrocław 1985, s. 21–22.

⁹⁴ Karolina TARGOSZ, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Warszawa 2014 (wyd. 2), s. 564–565.

⁹⁵ *Instructio Statum et Ordinum Terrarum Prussia ad Comitata Regni Generalia*, Malbork, 14 I 1677 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/180, k. 83v.

⁹⁶ K. MATWIJOWSKI, *Pierwsze sejmy*, s. 174; Kazimierz Michał Pac do Kazimierza Jana Sapiehy, Monte Pacis, 27 VI 1678, BCz, sygn. 5911/IV, nr 42036, s. 13–14.

dworu królowej ze starostw w województwie pomorskim, wydania asygnacji na wojsko, ukarania winnych zburzenia kościoła karmelitów w Gdańsku, uposażenia klasztoru brygidek w Gdańsku, potwierdzenia prawa indygenatu pruskiego, ukarania swawolnych żołnierzy oraz mediacji w sporze między mieszczanami starogardzkimi a radą miasta Gdańska⁹⁷. Na sejmiku generalnym Gorzeński po raz drugi został wybrany posłem z województwa pomorskiego⁹⁸. Podobnie zresztą nastąpiło to w 1685 r.⁹⁹ Starosta starogardzki wspomniany jest raz jeszcze w 1689 r., przy okazji obrad sejmiku generalnego w Malborku, w czasie dyskusji w sprawie teologa, polemisty luteranckiego i profesora filozofii gdańskiego Gimnazjum Akademickiego Samuela Schelwiga¹⁰⁰. Od początku lat osiemdziesiątych XVII w. prowadził on spór z jezuitą Janem Franciszkiem Hackim zwalczającym różnowierców i opublikował cykl czterech traktatów ostro potępiających nietolerancję duchownego katolickiego¹⁰¹. Gorzeński, sam będąc dysydentem, w swoim wotum brał w obronę pastora, a od 1685 r. rektora gimnazjum i profesora zwyczajnego teologii. Podczas obrad sejmiku otrzymał już po raz piąty mandat na sejm walny¹⁰².

Aktywność Gorzeńskiego, choć koncentrująca się w wymiarze lokalnym, nie uszła uwadze monarchy, który za wierną służbę nadał mu w 1685 r. urząd łowczego hospodarskiego (litewskiego). Okoliczności, jakie towarzyszyły tej nominacji, określić można mianem złożonych. W 1684 r. łowczy wielki litewski Jan Kazimierz Kierdej został awansowany na urząd wojewody trockiego, jednak z powodu przewlekłej choroby formalnie go nie objął. W tym samym czasie opróżniony *de iure* urząd łowczego otrzymał starosta chwiejdański Jan Kazimierz Wołłowicz¹⁰³. Po śmierci Kierdeja, w maju 1685 r., urząd łowczego król nieoczekiwanie przekazał Gorzeńskiemu, co spotkało się z protestem ze strony Wołłowicza. Dopiero w 1690 r., po oddaniu Wołłowiczowi opróżnionego po śmierci Jerzego Karola Chodkiewicza urzędu oboźnego litewskiego, król

⁹⁷ Instrukcja sejmiku starogardzkiego generalnego województwa pomorskiego, Starogard, 3 XI 1678 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300/29/181, k. 20–23v.

⁹⁸ Instructio Statum et Ordinum Terrarum Prussia, Grudziądz, 5 XII 1678 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/181, k. 113v.

⁹⁹ Instructio Statum et Ordinum Terrarum Prussia, Malbork, 20 I 1685 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/188, k. 238v.

¹⁰⁰ Recessus Conventus Ante-Comitalis, Malbork, 16 XII 1689 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/192, k. 105–106.

¹⁰¹ Lech MOKRZECKI, *Schelwig (Schelguig) Samuel*, [in:] PSB, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 441–442.

¹⁰² Instructio Statum et Ordinum Terrarum Prussia, Malbork, 16 XII 1690 r., APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/192, k. 120v.

¹⁰³ Jan Kaczanowski do Kazimierza Jana Spaiehy, Jaworów, 21 VI 1684 r., [in:] *Listy z czasów Jana III i Augusta II*, wyd. G[otard] B[aron] U[NN], Władysław SKRZYDYLKA, Kraków 1870, s. 97.

mógł podpisać przywilej nominacyjny na łowiectwo litewskie dla Gorzeńskiego¹⁰⁴. Na tym etapie badań nie udało się ustalić, które z dóbr Gorzeński przejął w posiadanie w Wielkim Księstwie Litewskim, co było warunkiem *sine qua non* nadania mu urzędu. Zwrócić jednak należy uwagę, że właśnie dzięki swej wysokiej pozycji mógł polecać innych pragnących awansować i współtworzyć stronnictwo prodworskie¹⁰⁵. Przykładem tego typu działania jest prośba o awans urzędniczy dla Jana Kazimierza Kotowicza ze stolnikostwa orszańskiego na podkomorstwo grodzieńskie i pisarstwo ziemskie grodzieńskie¹⁰⁶.

Wynagrodzenie Gorzeńskiego urzędem łowczego litewskiego wiązało się z budową przez Sobieskiego stronnictwa dworskiego na Litwie¹⁰⁷. Z jednej strony Sobieski polegał na szlachcie koronnej wprowadzonej na urzędy litewskie, do których poza Gorzeńskim zaliczał się Ernest Denhoff, który w 1683 r. objął kasztelanę wileńską¹⁰⁸, z drugiej – na Radziwiłłach, pełniących urzędy ministerialne (Michał Kazimierz Radziwiłł pełnił urząd podkanclerzego w latach 1668–1680, Dominik Mikołaj Radziwiłł był podkanclerzem litewskim w latach 1681–1690, od 1690 r. kanclerzem wielkim litewskim, z kolei jego bratanek Karol Stanisław Radziwiłł w 1690 r. otrzymał podkanclerstwo litewskie, Stanisław Kazimierz Radziwiłł w latach 1680–1690 pełnił urząd marszałka wielkiego litewskiego). Poza nimi król miał na Litwie ledwie garstkę zwolenników z rodów Ogińskich, Zawiszów i Słuszków¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Kazimierz Sarnecki do Karola Stanisława Radziwiłła, Warszawa, 5 XII 1690 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 13939/I, s. 78; *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wiek. Spisy*, red. Henryk LULEWICZ, Andrzej RACHUBA, Kórnik 1994, s. 67, 102. O kontrowersjach wokół podwójnie nadawanych urzędów zob. Krzysztof MIKULSKI, *Podwójna obsada urzędów ziemskich, urzędy „tytułarne”/„nielegalne” w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. – kilka uwag wstępnych*, ZH, t. 81: 2017, z. 2, s. 71–83.

¹⁰⁵ Na ten temat szeroko zob. Konrad BOBIATYŃSKI, *Jan Sobieski i jego litewscy sojusznicy w okresie „przedkrólewskim”*, [in:] *Marszałek i hetman wielki koronny Jan Sobieski*, red. Dariusz MILEWSKI, Warszawa 2014, s. 153–173.

¹⁰⁶ J. Gorzeński do Jana III Sobieskiego, Grodno, 11 VII 1690 r., AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej cyt. APPot.), sygn. 12, s. 477–478.

¹⁰⁷ K. BOBIATYŃSKI, *Jan Sobieski*, s. 153–173. Do tego dochodziły, być może, łatwość w zdobyciu majątku, podwyższenie stopy życiowej i większe niż w Koronie uprzywilejowanie dla wyznań reformowanych, zob. Maria Barbara TOPOLSKA, *Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na Wschód w okresie staropolskim*, Acta Lituanica-Slavica Posnaniensia, t. 2: 1987, s. 147–166.

¹⁰⁸ Kazimierz PIWARSKI, *Denhoff Ernest*, [in:] PSB, t. 5, Kraków 1939–1945, s. 108–109; Stefan CIARA, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 11 nn.

¹⁰⁹ W tym miejscu należy wspomnieć o niektórych nominacjach, które doprowadziły do ukonstytuowania się owego stronnictwa. W 1683 r. urząd hetmana polnego litewskiego oddano Janowi Jackowi Ogińskiemu, który dzierżył go do 1684 r. W 1684 r. urząd kanclerza wielkiego litewskiego objął Marcjjan Aleksander Ogiński. W tym samym roku cześnikostwo litewskie przyznano wojewodzieciwoi połockiemu Hrehoremu Antoniemu Ogińskiemu, a Krzysztof Zawisza –

Monarcha zmuszony został do rozpoczęcia walki ze wzrastającymi w siłę Sapiehami. Już w 1676 r. doszło do sprzedaży – za zgodą króla – urzędu podskarbię wielkiego litewskiego przez Hieronima Krzyspina-Kirszenszteina podskarbiemu nadwornemu Benedyktowi Pawłowi Sapieżę. W 1682 r. Kazimierz Jan Sapieha awansował na województwo wileńskie, a rok później otrzymał buławę wielką litewską (od 1681 r. był hetmanem polnym litewskim). Z kolei w 1692 r. nastąpiła nominacja Aleksandra Pawła Sapiehy na marszałkostwo nadworne litewskie¹¹⁰. Dzięki kumulacji wojska i skarbu Sapiehowie zyskali pełną kontrolę nad administracją, litewskim skarbem oraz wojskiem. Jan III Sobieski, wynosząc Sapiehów, utracił *de facto* kontrolę nad wydatkami na armię, wpływ na przebieg komisji skarbowo-wojskowych oraz zarząd dzierżawami i podatkami oraz wpływ na obsadę stanowisk w armii¹¹¹.

Nastroj rywalizacji między zwolennikami króla a Sapiehami oddaje popularny wówczas paszkwil w formie listu Jana Gorzeńskiego adresowanego do

siostrzeniec nowego kanclerza – otrzymał starostwo mińskie. W 1685 r. marszałek wolkowski Mikołaj Franciszek Ogiński objął urząd miecznika litewskiego, a jego stryj Szymon Karol Ogiński województwo mściławskie. Poza Ogińskimi stronnikami Sobieskiego byli kasztelan wileński Józef Bogusław Słuszka, któremu w 1685 r. powierzono buławę mniejszą litewską, oraz Sapiehowie z linii kodańskiej rodu – Władysław Jozafat Sapieha, od 1684 r. krajczy litewski i jego brat Kazimierz Władysław, podskarbi nadworny litewski od 1686 r. Więcej na ten temat zob. w: Jarosław STOLICKI, *Rozdawnictwo wakansów przez Jana III jako metoda tworzenia partii dworskiej*, [in:] *Faworyci i opozycjoniści. Król a elita polityczna Rzeczypospolitej XV–XVIII*, red. Mariusz MARKIEWICZ, Ryszard SKOWRON, Kraków 2006, s. 364–366; Arkadiusz MALEJKA, *Spór o pieczęć wielką litewską w latach 1684–1685: z dziejów polityki nominacyjnej Jana III Sobieskiego*, *Studia Historyczne*, t. 44: 2001, z. 2, s. 301–311; Gintautas SLIESORIŪNAS, *Walka stronnictw w przededniu i podczas wojny domowej na Litwie XVII/XVIII wieku*, [in:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, red. Jerzy URWANOWICZ, Ewa DUBAS-URWANOWICZ, Piotr GUZOWSKI, Białystok 2003, s. 243–253.

¹¹⁰ Andrzej RACHUBA, *Sapieha Benedykt Paweł*, [in:] *Dom Sapieżyński*, red. Eustachy SAPIEHA, Warszawa 1995, s. 325–326; idem, *Sapieha Kazimierz Jan*, [in:] *ibid.*, s. 340–341.

¹¹¹ Ludwik POWIDAJ, *Wojna domowa Sapiehów ze szlachtą litewską w ostatnich latach XVII wieku i na początku XVIII w.*, *Przegląd Polski*, R. 7: 1872, z. 4, s. 68–88, 211–231; Kazimierz PIWARSKI, *Opozycja litewska pod koniec XVII wieku*, [in:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, t. 1, Lwów 1930, s. 261–269; Andrzej RACHUBA, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [in:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, s. 217–229; Przemysław ROMANIUK, *Institutionalne podstawy hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII wieku*, [in:] *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. Urszula KOŚCIŃSKA, Dorota DUKWICZ, Adam DANILCZYK, Warszawa 2014, s. 29–37; Mariusz SAWICKI, *Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693–1696*, [in:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. Sławomir GÓRZYŃSKI, Mirosław NAGIELSKI, Warszawa 2014, s. 383–401; idem, *Dom Sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016, s. 111–247.

Kazimierza Jana Sapiehy. Jest on tu przywoływany nie jako przykład rzeczywistej korespondencji, lecz pisma politycznego. Łowczy litewski oskarżał Sapiechę o rozłożenie swych chorągwi w dobrach stołowych króla w czasie, gdy monarcha wybierał się do Białowieży i Soboty na polowanie. Gorzeński protestował, że Sapieha próbuje ingerować w kompetencje jego urzędu, rozporządza stanem puszczy białowieskiej, przełomskiej i perstuńskiej, a do tego samowolnie wybiera czynsze i daniny od bartników, rudników oraz smolarzy. W przekonaniu Gorzeńskiego czyn Sapiehy urastał do rangi pogwałcenia prawa i obrazy majestatu: „Wiadomości, które z Litwy przychodzą żeś WM Pan przeciwko prawu, które securitati bonis mensa Regia quam amplissimae prospexit w leśnictwach JKMSći białowieskiej i sobockiej do jego stołu i uciech myśliwskich należących chorągwie lokować przykazałeś [...]. Ja zaś gdy terazniejsza WM Pana akcja kiedy się na chleb i stół jego targnął przeciw własnej osobie Króla Jmci directa esse videtur. [...] Jako bowiem rozumiem JKMSć kto się na stół tego targnął, ten po chwili sięgnie po koronę”¹¹². W riposćcie, będącej znów przykładem pamfletu, Sapieha odpierał te zarzuty, twierdząc, że nie naruszył prawa, a tym bardziej nie upokorzył swym czynem monarchy. Podkreślał ponadto, że Gorzeński, będąc królewskim zaufanym, nie może dyktować hetmanowi wielkiemu litewskiemu, w jaki sposób ten ma postępować¹¹³.

W procesie rzeczywistego dyskredytowania posunięć Sapiechów Gorzeński informował monarchę o kulisach spotkania z podskarbin wielkim litewskim Benedyktem Pawłem Sapiechą, choć nie udało się ustalić jego miejsca. Wówczas zostały łowczemu litewskiemu wyjawione zamiary hetmana wielkiego litewskiego odnoszące się do przejęcia komendy nad chorągwiami pozostałymi po koniuszym litewskim Franciszku Stefanie Sapieże¹¹⁴. Z kolei w 1690 r. Gorzeński donosił Stanisławowi Szczuce, że Benedykt Paweł Sapieha udaremnił działania poborców i subkolektorów podatku podymnego, tak że: „Trybunał skarbowy litewski [...] bardzo mało pieniędzy przyniósł, a to dlatego, że abiu-rata terazniejsza podymnych ledwo trzecią część wynoszą, jako dawnych abiu-rat Księstwa Litewskiego taryfa wynosiła”¹¹⁵.

Służba wierna marszałkowi i hetmanowi wielkiemu koronnemu, a następnie królowi polskiemu oraz związana z tym nominacja urzędnicza to nie je-

¹¹² J. Gorzeński do Kazimierza Jana Sapiehy, Lwów, 5 I 1687 r., BK, sygn. 969, s. 8–10 (ten sam list również pod sygnaturą 971, k. 135–136v; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 360, s. 202–204).

¹¹³ K. J. Sapieha do J. Gorzeńskiego, [b. m., b. d.], BK, sygn. 969, s. 10–12.

¹¹⁴ J. Gorzeński do Jana III Sobieskiego, Grodno, 5 III 1687 r., AGAD, APPot., sygn. 12, s. 252–255.

¹¹⁵ J. Gorzeński do Stanisława Antoniego Szczuki, Wilno, [b.d.] 1690 r., AGAD, APPot., sygn. 163a, t. XVII, s. 665.

dyne przyczyny awansu Gorzeńskiego¹¹⁶. W 1672 r. poślubił on krewną Jana Sobieskiego Elżbietę – córkę Barbary z Kuropatnickich (2° v. Grabianczy-ny) i Ludwika Sobieskiego, wdowę po staroście starogardzkim Władysławie Denhoffie¹¹⁷.

Co ciekawe, Gorzeński w tym czasie również był wdowcem. O jego pierwszej żonie, Ewie z Bucza Bronikowskiej, nie wiemy zbyt wiele poza tym, że poślubiła Jana w 1651 r. i przekazała mu posag w wysokości 8000 złp.¹¹⁸

Druga żona poza koneksjami z rodziną Sobieskich i Denhoffów wniosła Janowi znaczny majątek, w tym wspomniane starostwo starogardzkie, na którym od 1669 r. miała zapisane prawo wspólności¹¹⁹. Poza nim w użytkowaniu Gorzeńskich od 1687 r. znalazła się dzierżawa tajeńska, wchodząca do połowy XVII w. w skład starostwa augustowskiego¹²⁰. Dzierżawa przynosiła znaczne dochody z targów ustanowionych przez Jana III w 1676 r.¹²¹, barci, wydobycia rudy, połowu ryb oraz przemysłu drzewnego¹²².

2. Portret trumienny Elżbiety z Sobieskich
1°v. Denhoffowej 2°v. Gorzeńskiej (?),
Muzeum Narodowe w Poznaniu, sygn. 2361

¹¹⁶ Szczególnym wyrazem zaufania Sobieskiego względem Gorzeńskiego były pożyczki, jakich król udzielał łowczemu litewskiemu z prywatnego skarbcza. W 1690 r. dług Gorzeńskiego wynosił 100 bitych talarów, zob. AGAD, Zbiory Aleksandra Czołowskiego, sygn. 392, k. 41.

¹¹⁷ Ślub Elżbiety z Denhoffem odbył się w 1667 r. we Lwowie, zob. J. Sobieski do Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej, Lwów, 3 II 1667 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, s. 259.

¹¹⁸ Teki Dworzaczka, BK, Księgi Grodzkie Poznańskie – Inskrypcje, nr 133, k. 47v; nr 208, k. 82.

¹¹⁹ P. CZAPLEWSKI, op.cit., s. 181.

¹²⁰ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna (dalej cyt. APR), sygn. 245, k. 2, 5, 7–9v; AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 70, s. 920. Nadanie to należy rozważać w kontekście postępującego w drugiej połowie XVII w. zjawiska osadnictwa wojskowego, mającego na celu zabezpieczenie szlaków komunikacyjnych i pasa pogranicznego, zob. Marek WAGNER, „Pers na Podlasiu”. *Z dziejów osadnictwa wojskowego na ziemiach podlaskich w drugiej połowie XVII wieku*, Rocznik Białkopodlaski, t. 8–9: 2000–2001, s. 21–22.

¹²¹ Józef MAROSZEK, *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, Białystok 1990, s. 237.

¹²² Jerzy WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa od XVI do XVIII wieku*, [in:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. Jerzy ANTONIEWICZ, Białystok 1967, s. 186–187; Bogu-

Gorzeńscy zdołali nadto powiększyć swoją włość o wsie Tajenko, Solistówko, Reszki i Wólka, będące *nota bene* dobrami królewskimi. Po śmierci Gorzeńskiego, datowanej na dzień 4 IX 1694 r.¹²³, łowiectwo wielkie litewskie i prawo do starostwa starogardzkiego zostały w grudniu tego roku przekazane przez króla synowi Władysława Denhoffa i Elżbiety z Sobieskich 2° v. Gorzeńskiej – Franciszkowi Michałowi¹²⁴. Większe trudności nastęrczała kwestia dóbr znajdujących się na Podlasiu. Zabiegi o ich przejęcie podjął wspomniany Franciszek Michał Denhoff, zwracając się w tej sprawie do królowej Marii Kazimierzy Sobieskiej¹²⁵. Wobec braku pomocy odstąpił jednak od swych zamiarów¹²⁶. W 1698 r. Elżbieta z Sobieskich Gorzeńska scedowała dzierżawę tajeńską swej córce, staroście czerkaskiej Konstancji z Denhoffów 1° v. Wielhorskiej, 2° v. Potockiej¹²⁷, jednak jej śmierć w tym samym roku przekreśliła te plany. Majątek tajeński został oddany Stanisławowi Antoniemu Szczuce na podstawie przywileju Augusta II z 13 VI 1698 r. jako nagroda za poparcie udzielone elektorowi saskiemu podczas elekcji. Dnia 28 VI 1698 r. do poddanych oraz do strony pretendującej zostały wysłane uniwersały o przybyciu komisarzy królewskich mających przejąć posesję¹²⁸. Dopiero po śmierci podkanclerzego wielkiego litewskiego Szczuki w 1710 r. dzierżawa tajeńska powróciła do Go-

miła JĘDRZEJEWSKA, Tomasz SAMOJLIK, *Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675–1686 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 52: 2004, nr 3, s. 321–330.

¹²³ Jerzy Koziński do K. S. Radziwiłła, Warszawa, 12 XII 1694 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 7626, s. 84. Jeszcze w maju 1693 r. Gorzeński brał udział w konferencji zorganizowanej w pałacu prymasa Radziejowskiego z okazji przyjmowania posła tatarskiego, zob. Kazimierz SARNECKI, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, t. 1: *Diariusz*, wyd. Janusz WOLIŃSKI, Wrocław 2004, s. 51–52.

¹²⁴ M. K. d'Arquien Sobieska do Jana Albrechta Denhoffa, [b. m., b. d.], AGAD, Archiwum Komierowskich (dalej cyt. AKom.), sygn. 76/101, s. 195; J. Koziński do K. S. Radziwiłła, Warszawa, 19 II 1695 r., [in:] Kazimierz SARNECKI, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, t. 2: *Relacje*, wyd. Janusz WOLIŃSKI, Wrocław 2004, s. 439; P. CZAPLEWSKI, op.cit., s. 182; *Urzednicy centralni i dostojnicy*, s. 68. Nominację na łowiectwo wielkie litewskie Franciszek Michał Denhoff odebrał 10 II 1695 r. Do tego czasu był sekretarzem w kancelarii wielkiej koronnej.

¹²⁵ M. K. d'Arquien Sobieska do Franciszka Michała Denhoffa, Wilanów, 11 VI 1696 r., Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Autografy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, f. 5, op. 2, nr 2631, s. 2.

¹²⁶ Królowa potwierdziła wdowie po Janie Gorzeńskim prawa do dóbr, zob. M. K. d'Arquien Sobieska do Elżbiety z Sobieskich Gorzeńskiej, [b. m.], 24 VI [1695? r.], AGAD, AKom., sygn. 76/101, s. 95.

¹²⁷ AGAD, APR, sygn. 245, s. 116–118.

¹²⁸ Inwentarz Dzierżawy Tajeńskiej w Województwie Podlaskim w Ziemi Bielskiej leżącej po śmierci JMści Pani Łowczyney Wielkiego Księstwa Litewskiego Starościeiny Starogardzkiej odebranej na osobę Jaśnie Wielmożnego JMści Pana Referendarza Koronnego za przywilejem Jego Kr. Mości conferowanej spisany przez nas Komissarzów Jego Kr. Mści dnia IV Mca Lypca Roku Pańskiego MDCXCVIII, AGAD, APR, sygn. 245, s. 94–95.

rzeńskich. Mocno zadłużone majątki przejął wówczas brat Jana – Chryzostom, a po nim jego syn chorąży wschowski i pułkownik wojsk królewskich Władysław Gorzeński.

* * *

Kariera wojskowa Jana Gorzeńskiego rozpoczęła się w 1655 r. od uczestnictwa w wojnach polsko-szwedzkich, co zostało dokładnie omówione wyżej. Kolejnym przełomowym momentem był rok 1662 przynoszący awans Gorzeńskiego na kapitana piechoty¹²⁹. W 1670 r. otrzymał on nominację na obersztera, czyli dowódcę lejbkompanii arkebuzerii, znajdującej się przy regimencie Marcjana Ścibora Chełmskiego. Awans ten nie obył się jednak bez zamieszania. Wyjaśnić należy, że jeszcze przed 1667 r. dowódcą lejbkompanii arkebuzerii gwardii Jana Kazimierza rozliczanej razem z regimentem królewskim pod komendą Chełmskiego był szwagier Sobieskiego – Ludwik Anna d'Arquien. W 1667 r. regiment wraz z lejbkompanią przestały być oddziałami królewskimi i zostały utrzymane w kompucie od 1 VIII 1667 r. w sile 400 koni w repartycji województwa krakowskiego. Na sejmie 1670 r. podjęto decyzję o zwinięciu arkebuzerii, wobec czego kawaler d'Arquien stracił przydział służbowy. Wówczas Jan Sobieski zakontraktował z Janem Linkhauzem regiment dragonii dla Ludwika. Tymczasem na mocy uniwersału Michała Korybuta Wiśniowieckiego z maja 1671 r. rajtaria została utrzymana na służbie. Problem polegał jednak na tym, że d'Arquien nie miał polskiego indygenatu, co zrodziło protesty szlachty wobec powierzania mu dowództwa arkebuzerii. Wówczas Sobieski przekazał lejbkompanię Gorzeńskiemu wraz z przydziałem służbowym¹³⁰. Był to niewątpliwie dowód opieki Sobieskiego, który uchronił Gorzeńskiego przed powszechnym ostracyzmem za sprowokowane przez niego wydarzenia na sejmie 1670 r. Dodajmy, że marszałek i hetman wielki koronny dokonał roszady kadrowej wbrew woli króla i z naruszeniem praw o oberszterstwach dla szlachty osiadłej: „Tę zaś kompanię [tj. rajtarską – J.P.] u której już nie chciał być Pan Krzywicki wzięwszy go do swego regimentu, p. Gorzeńskiemu, aby był nie był w tym obozie bez szarży, oddałem, albo raczej narzuciłem go tym kłopotem; i to bez wiadomości Króla JM uczyniłem”¹³¹.

Wraz z kompanią rajtarską Gorzeński wziął udział w wyprawie ukraińskiej Sobieskiego w 1671 r. przeciwko hetmanowi kozackiemu Piotrowi Doroszence, sprzymierzonemu z sułtanem Mehmedem IV i chanem tatarskim Seli-

¹²⁹ M. WAGNER, *Korpus*, s. 424.

¹³⁰ T. KORZON, op.cit., t. 3, s. 80–81; Z. HUNDERT, *Między buławą*, s. 157–158, 236–239; M. WAGNER, *Korpus*, s. 521.

¹³¹ J. Sobieski do M. K. d'Arquien Sobieskiej, à Bar, 6 XI [1671 r.], [in:] *Listy Jana*, s. 220–221; Ulryk WERDUM, *Dziennik wyprawy polowej 1671*, wyd. Dariusz MILEWSKI, Warszawa 2012, s. 228.

mem Gerejem¹³². Sobieski wyruszył na wyprawę 20 VI 1671 r. W sierpniu tego roku doszło do zwycięstwa sił koronnych pod Braclawiem, jednak Gorzeński na czele dwóch skwadronów rajtarskich znajdował się w rezerwie grupy dowódcy dragonii hetmańskiej Krzysztofa Landuy de Boham i generała artylerii Marcina Kątskiego, która okupowała miasto Braclaw i blokowała górny zamek aż do października 1671 r.¹³³ Kompania rajtarska pomaszzerowała następnie na Kalnik i Mohylew, odnosząc kolejne zwycięstwa. Wobec braku pomocy ze strony króla oraz pełnego zdystansowania się od walki hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Pacy, nie doszło do całkowitego opanowania Ukrainy, a tym samym – do wyzyskania przez Sobieskiego pasma zwycięstw. Gorzeński, rok od przedstawionych wydarzeń, walczył z Tatarami pod Niemirówem, za co otrzymał od Sobieskiego pochwałę¹³⁴. Trudy wyprawy i ciężki żołnierski los oddaje jeden z listów Gorzeńskiego, w którym tłumaczył się ze swojej niedyspozycji zdrowotnej: „Naturam facta licet expellas tamen usque recurrit i WMM Pana alvetis fit passio, że domowych lekarstw zażywać nie mogę tak zawsze, jak stary furman, kiedy końmi wozić nie może a przecie on biczykiem chlastać musi, tak z łaski WMM Panu. Jeżeli jednak w tym czasie słabości tu jakiej podobnej miałbym przypaść na co MM Panu passionissime, nie mógł kata takim lekarstwem pożywić, co MM Pan byle pigułki i insze parafanalie zażyć¹³⁵”.

Niedługo po opisanych wydarzeniach, w styczniu 1673 r., Gorzeński poprowadził swój oddział rajtarii do Łowicza, gdzie znajdowała się kwatera Sobieskiego stojącego na czele konfederacji szczebrzeszyńskiej oraz siedziba prymasa Mikołaja Prażmowskiego¹³⁶. Po tym wydarzeniu nie wiemy nic

¹³² Na ten temat szeroko: Jan PERDENIA, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000, s. 207–307.

¹³³ J. Sobieski do Michała Korybuta Wiśniowieckiego, obóz pod Barem, 31 VIII 1671 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 1, Kraków 1880, s. 669; T. KORZON, op.cit., t. 3, s. 23–37, 55–57.

¹³⁴ J. Sobieski do Michała Korybuta Wiśniowieckiego, spod Niemirowa, 8 X 1672 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 2, s. 1082.

¹³⁵ J. Gorzeński do N.N. pułkownika, [b.m.], [...] 1672 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 4549, s. 5.

¹³⁶ Przed przybyciem do Łowicza Gorzeński udał się w charakterze deputata wojskowego na sejmik generalny w Malborku i do wojewody malborskiego Stanisława Działyńskiego, by – za wolą Sobieskiego – zachęcić ich do przystąpienia do konfederacji szczebrzeszyńskiej. Szlachta na sejmiku opowiedziała się jednak po stronie króla, choć zaakcentowała zasługi Sobieskiego dla obronności kraju, czym dawała znać, że wobec toczącego się sporu pragnie pozostać neutralna. Gorzeński otrzymał od sejmiku zwyczajową gratyfikację w sumie 100 dukatów. Sejmik oddelegował też stolnika płockiego Władysława Łosia z odpowiedzią dla Sobieskiego oraz kanonika warmińskiego Alberta Działyńskiego do króla z deklaracją posłuszeństwa, wierności i uległości, szerzej zob. w: Instrukcja od Wojska Koronnego JKMsćmi Rzeczpospolitej do Jaśnie Oświeconego, Jaśnie Wielmożnych etc. na Sejmik Generalny w Malborku zgromadzonym dana JMP. Janowi Gurzyńskiemu Pułkownikowi JKMsćmi Szczebrzeszynie podczas Generalnego Koła, d. 30 Novembris Anno 1672, BCz, sygn. 978/IV, s. 481; J. Sobieski do Stanisława Dzia-

o ewentualnym uczestnictwie Gorzeńskiego w zawieranych układach między malkontentami a obozem dworskim i jego uczestnictwie w sejmie pacyfikacyjnym¹³⁷.

O dalszej działalności wojskowej Gorzeńskiego wiadomo tyle, że brał udział w bitwie chocimskiej (11 XI 1673 r.), podczas której dowodził regimentem złożonym z trzech kompanii, w tym własną lejbkompanią¹³⁸. Jak się okazało, udział w bitwie przyniósł Gorzeńskiemu niesławę. Dowiadujemy się o tym z wydarzeń, które nastąpiły trzy lata później. Na sejmie koronacyjnym Jana III Sobieskiego w 1676 r. deputacja posłów sandomierskich zażądała wykluczenia z obrad sejmikowych i sejmowych oficerów, m.in. Marcjana Ścibora Chełmskiego, stolnika plockiego Władysława Łosia, szefa regimentu dragonii Kazimierza Zawadzkiego i Jana Gorzeńskiego, na których ciążyły podejrzenia o dezercję z pola walki pod Chocimiem. Sądy sejmowe w dniu 7 marca skazały Zawadzkiego i Gorzeńskiego na karę kondemnaty i na utratę honoru i czci¹³⁹. Zaznaczyć jednak należy, że niezależnie od tego około 1676 r. oddział arkebuzerii Gorzeńskiego otrzymał status regimentu gwardii Jana III Sobieskiego¹⁴⁰.

łyńskiego, Szczepreszyn, 9 XII 1672 r., [in:] *Pisma do wieku*, t. 1, cz. 2, s. 1151; ten do tegoż, [b. m.], 24 XII 1672 r., [in:] *ibid.*, s. 1159; J. KANIEWSKI, *Sejmiki*, s. 343–344, 632.

¹³⁷ Leszek A. WIERZBICKI, *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673*, Lublin 2005, s. 158–159; idem, *Konfederaci szczepreszynscy. Przywódcy związku wojska koronnego na przełomie 1672 i 1673 roku*, Studia z Dziejów Wojskowości, t. 1: 2012, s. 177–184; Z. HUNDERT, *Między buławą*, s. 342–343; Wiesław Jan WYSOCKI, *Niedoszły rokosz łowicki 1672–1673 (Sobieskiego związku z Łowiczem)*, Łowicz 1984.

¹³⁸ AGAD, Archiwum Skarbowo-Wojskowe (dalej cyt. ASW), dz. 82, nr 16, s. 90–99; Z. HUNDERT, *Między buławą*, s. 233, 241, 363; Mirosław NAGIELSKI, *Organizacja rajtarii i arkebuzerii koronnej w XVII wieku*, [in:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. Karol ŁOPATECKI, Zabrze 2011, s. 203 n. Ważną informację przynosi uniwersał podskarbiego koronnego Jana Andrzeja Morsztyna, na podstawie którego w 1677 r. arkebuzeria dowodzona przez Gorzeńskiego otrzymała za lata 1673–1674 wypłatę kolejno w sumie 9000 i 5000 złp., za pośrednictwem podskarbiego ziem pruskich Jana Ignacego Bąkowskiego, zob. APG, AmG, RSPK, sygn. 300,29/180, k. 176–176v.

¹³⁹ Diariusz sejmu koronacyjnego, BCz, sygn. 425, s. 410–414; K. MATWIJOWSKI, *Pierwsze sejmy*, s. 127; M. WAGNER, *Korpus*, s. 492. Zniesienia kary dokonano na sejmie 1690 r., ale tylko w stosunku do Władysława Łosia, ówczesnego wojewody pomorskiego, zob. VL, t. 5, s. 378.

¹⁴⁰ Z. HUNDERT, *Pozycja Jana III*, s. 140, 142; Marek WAGNER, *Armia koronna w latach 1677–1678*, [in:] *Król Jan III Sobieski*, s. 185. Według komputu z sejmu koronacyjnego regiment liczył 250 koni. Na sejmie koronacyjnym Jana Sobieskiego Gorzeńskiemu została zasądzona kara za niestawienie się z regimentem podczas kampanii jesiennej 1674 r. W kompacie pokojowym z lat 1677–1683 regiment występował pod nazwą kompanii gwardii Jana III i wchodził w skład partii wojska Dymitra Wiśniowieckiego rozlokowanej pod Buczniowem. W praktyce kompania nie chciała przynależeć do tej jednostki, a jej żołnierze swawolili po włościach biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego, niszcząc je. Więcej na ten temat: AGAD, ASW, dz. 86, nr 61, k. 28; Zbigniew HUNDERT, *Wykaz koronnych chorągwi i regimentów w okresie 1 V 1679 – 30 IV 1683. Przyczynek do organizacji wojska koronnego w dobie pokoju 1677–1683*, Studia Historyczno-Wojskowe, t. 5: 2015, s. 284; idem, *Dyslokacja partii wojska koronnego w 1677 roku. Przyczynek*

Gorzeński brał jeszcze udział w wyprawie wiedeńskiej w 1683 r., podczas której stanął na czele królewskiego regimentu arkebuzerskiego liczącego 293 konie¹⁴¹. Zapewne Gorzeński sprawował komendę nad regimentem do 1685 r., kiedy na sejmie postanowiono o reorganizacji wojska, a on sam wszedł w skład komisji hibernowej, jako deputat cywilny¹⁴².

* * *

Podsumowując rozważania, należy stwierdzić, że działalność polityczna i wojskowa Jana Gorzeńskiego u boku Sobieskiego możliwa była dzięki wcześniejszej współpracy z Krzysztofem Grzymułtowskim i Janem Leszczyńskim, którzy zdobyli najsilniejszą pozycję w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII w. Zaowocowało to powierzeniem Gorzeńskiemu misji, które zwróciły na niego uwagę marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Począwszy od sejmu abdykacyjnego – na którym Gorzeński jako poseł wyraźnie sprzeciwił się planom króla Jana Kazimierza, realizując tym samym polecenie swych mocodawców – pozycja tego średniozamożnego szlachcica zaczęła poważnie wzrastać. Kolejne wydarzenia na scenie politycznej kraju podkopały zaufanie wobec niego w kręgach szlachty prowincjonalnej. Postrzegany jako zausznik Sobieskiego, stracił możliwość uczestnictwa w życiu publicznym. Dalsza działalność Jana Gorzeńskiego – aż do czasu wstąpienia na tron Sobieskiego – związana była z komenderowaniem regimentem rajtarii, dzięki czemu wykazał się zdolnościami, począwszy od kampanii lat 1670–1673, kończąc na wyprawie Sobieskiego pod Wiedeń w 1683 r. Ostatni etap działalności Gorzeńskiego określić można mianem służby dyplomatycznej z racji posłowania na dwór brandenburski, choć bez osiągnięcia w niej wyraźnego sukcesu.

Gorzeński, nazwany przez Kazimierza Piwarskiego „partyzantem dworu na Litwie”¹⁴³, zaliczał się niewątpliwie do grona członków partii dworskiej rekrutujących się ze średniozamożnej szlachty¹⁴⁴. Do awansu Gorzeńskiego

do badań pogranicza polsko-tureckiego oraz organizacji armii w dobie pokoju 1677–1683, Klio, t. 36: 2016, z. 1, s. 51, 64.

¹⁴¹ Jan WIMMER, *Wyprawa wiedeńska 1683 r.*, Warszawa 1957, s. 182.

¹⁴² VL, t. 5, s. 346. Atestacja wystawiona przez hetmana Stanisława Jana Jabłonowskiego stwierdza, że Gorzeński pojawił się na komisji hibernowej we Lwowie 11 XII 1686 r. jako deputat cywilny. Od 1686 r. dowódcą arkebuzerii był generał Michał Brandt, co uwiarygadnia rozliczenie Trybunału Skarbowego z 1691 r., zob. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 250, k. 124–124v; Deklaracja arkabuzerii jmp. Górzyńskiego, Lwów, 18 II 1691 r., Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 10, оп. 1, ks. 86, s. 507; [Deklaracja] jmp. Branta, 20 II 1691 r., *ibid.*, s. 614 [informacje te zawdzięczam uprzejmości mgr. Jana Jerzego Sowy z Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego].

¹⁴³ Kazimierz PIWARSKI, *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690*, Kraków 1933, s. 24.

¹⁴⁴ Do nich zaliczyć należy Marka Matczyńskiego, Stefana Bidzińskiego, Stanisława Antoniego Szczukę, Stanisława Godlewskiego, Eustachego Grothusa, Stanisława Dunin Karwickie-

przyczyniły się różne czynniki. Po pierwsze, zadecydowały o nim cechy Jana, w tym jego wierność, lojalność i dyskrecja względem Sobieskiego. Marszałek i hetman wielki koronny, a później król mógł w pełni polegać na Gorzeńskim. Po wtóre, kontakty między Gorzeńskim a Janem Sobieskim zostały zacieśnione dzięki małżeństwu tego pierwszego z krewną wówczas jeszcze marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Zaryzykować można także pogląd, że dzięki temu relacje klientalne stały się bliższe¹⁴⁵. Małżeństwo przyczyniło się także do powiększenia majątku Gorzeńskiego, co otworzyło przed nim nowe drogi pozyskiwania dochodów. Po trzecie, koronacja Jana Sobieskiego – choć nie od razu – stała się dla Gorzeńskiego dźwignią, dzięki której uzyskał prestiżowy urząd centralny, daleko wybijając się tym na tle przedstawicieli swojej rodziny pełniących dotąd urzędy prowincjonalne. Podnieść jeszcze należy krótko kwestię wyznania Gorzeńskiego, który będąc członkiem zboru czeskiego, występował nie tylko w obronie swych współwyznawców, ale piął się po drabinie urzędniczej, uzyskał indygenat pruski i wysoką pozycję w armii. Uznać można zatem karierę tytułowego bohatera za wyjątkową, biorąc pod uwagę czasy, w których liczne rozwiązania prawne blokowały dysydemtom drogę do urzędów, ograniczały ich prawa w przewodzie sądowym, odmawiały im prawo do majątku i stawiały ich w obliczu wyboru między konwersją wyznaniową lub emigracją. Sądzić można, że protekcja Sobieskiego odcisnęła piętno także na tej sferze życia Gorzeńskiego. Późniejszy łowczy litewski mógł czuć się bezpieczny dzięki łasce marszałka i hetmana wielkiego koronnego, a potem króla.

Nadesłany 27 XI 2016

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 20 IX 2017

Zaakceptowany 25 III 2018

go, Franciszek Gałęcki; więcej zob. w: Kazimierz PIWARSKI, *Projekt reformy państwa za Jana III Sobieskiego*, [in:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 350–363; Henryk KOTARSKI, *Matczyński Marek*, [in:] PSB, t. 20, Wrocław 1975, s. 175–176; Wojciech SZCZYGIELSKI, *W kręgu idei narodowego monarchy*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica, t. 26: 1986, s. 21–31; Franciszek MINCER, *Franciszek Zygmunt Gałęcki – starosta bydgoski i przyjaciel króla Jana III*, Kalendarz Bydgoski, 1985, s. 11–13; Magdalena UJMA, *Faworyt dwóch monarchów? – Atanazy Walenty Miączyński podskarbi nadworny koronny i wojewoda wołyński*, [in:] *Faworyci*, s. 377–388; Maria KONOPKA, *Stanisław Antoni Szczuka – dygnitarz i przyjaciel Jana III*, [in:] *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego*, red. Krystyn MATWIJOWSKI, Wrocław 1984, s. 211–219; Anna MICHAŁOWSKA-MYCIELSKA, *Stanisław Antoni Szczuka – początek kariery patrona*, Kwartalnik Historyczny, t. 102: 1995, z. 3–4, s. 61–90; Teresa ZIELIŃSKA, *Stanisław Antoni Szczuka jako referendarz koronny w latach 1688–1699*, *ibid.*, t. 111: 2004, z. 3, s. 5–22; Marek WAGNER, *Towarzysze broni Jana Sobieskiego*, [in:] *Jan Sobieski – Wódz i polityk (1629–1696)*, w *trzechsetną rocznicę śmierci*, red. Janusz WOJTASIK, Siedlce 1997, s. 50–61.

¹⁴⁵ Z. HUNDERT, *Władysławów Denhoffów*, s. 308–309.

Dr Jarosław Pietrzak
Instytut Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: jaroslawpietrzak777@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0341-2273

IN THE SERVICE AT SOBIESKI:
THE POLITICAL AND MILITARY ACTIVITY
OF JAN GORZEŃSKI (CA. 1626–1694)

Summary

Key words: clientelism, protection, army, dietines, diplomacy, the Polish-Lithuanian Commonwealth

So far the figure of Jan Gorzeński was treated marginally by researchers dealing with the subject matter of the political and military clientele of Jan III Sobieski. The activity of Gorzeński in the institutions of political life in the province of Greater Poland became the starting point to his further activity in the Sejm. Obedience and loyalty which were evinced by Gorzeński first towards the castellan, next to the voivode of Poznań Krzysztof Grzymułtowski allowed him to get closer to the people associated with Sobieski. Upon his inspiration, Gorzeński recruited members of the Sejm and converted them into supporters of the marshal and grand crown hetman. In the 1670s the activity of Gorzeński was also discernible in the military field. His participation in war campaigns against the Tatars, Turks and Cossacks made him a recognizable and praiseworthy commander of the dragoon regiment.

The coronation of Jan Sobieski constituted the turning point in Gorzeński's career as he was promoted and entrusted with the starost estates. His marriage with Sobieski's relative – Elżbieta – the widow after Władysław Denhoff (died 1671) also helped him to be one of the co-operators of the king. Thanks to this, Jan won respect and had the opportunity to rise above the level of middle-income noblemen. In the last years of his life Gorzeński focused on the struggle with the Sapiehas, who at the end of the reign of Jan III Sobieski set up a faction which was in opposition to the court.

IM DIENST VON SOBIESKI
DIE POLITISCHE UND MILITÄRISCHE TÄTIGKEIT
VON JAN GORZEŃSKI (UM 1626–1694)

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Klientelismus, Protektion, Armee, Landtage, Diplomatie, Republik beider Nationen

Die Gestalt von Jan Gorzeński tauchte bisher eher am Rand der Forschungen zur politischen und militärischen Klientel von Johann III. Sobieski auf. Die Tätigkeit von Gorzeński im Umkreis der Institutionen des politischen Lebens der Provinz Großpolen wurde zum Ausgangspunkt für seine Aktivität beim Sejm. Der Gehorsam und die Treue, durch die sich Gorzeński gegenüber Krzysztof Grzymułtowski, dem Kastellan und dann Wojewoden von Posen, ausgezeichnet hatte, machte es ihm möglich, sich dem Kreis der Personen anzunähern, die mit Sobieski in Verbindung standen. Auf seine Weisung hin gewann Gorzeński Abgeordnete und zog sie auf die Seite des Marschalls und Großhetmans der Krone. In den siebziger Jahren des 17. Jahrhunderts machte sich die Aktivität von Gorzeński auch im Bereich der Armee bemerkbar. Die Teilnahme an Kriegszügen gegen Tataren, Türken und Kosaken machte aus ihm einen bekannten und gerühmten Anführer eines Dragonerregiments.

Die Krönung Sobieskis zum König wurde für Gorzeński zu einem Wendepunkt im Hinblick auf seinen Aufstieg in Ämtern und die ihm zur Nutzung überlassenen Güter in Staroścín. Auch die Heirat Gorzeńskis mit einer entfernten Verwandten von Johann III. namens Elżbieta, der Witwe von Władysław Denhoff (gest. 1671) förderte seine Zugehörigkeit zum Kreis der Mitarbeiter des Monarchen. Sie brachte ihm die entsprechende Wertschätzung und die Chance ein, sich aus dem Kreis des mittleren Adels abzuheben. In seinen letzten Lebensjahren konzentrierte sich Gorzeński auf den Kampf gegen die Sapieha, die gegen Ende der Regierungszeit von Johann III. eine gegen den Hof gerichtete Partei bildeten.

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk, Stanisław. "Indygenat Prus Królewskich w drugiej połowie XVII wieku." In *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, edited by Bogdan Rok and Jerzy Maroń, 543–553. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006.
- Achremczyk, Stanisław. "Szlachta Prus Królewskich w latach 1660–1720." *Echa Przeszłości* 2 (2001): 121–124.
- Achremczyk, Stanisław. *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703*. Olsztyn: Wydawnictwo Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, 1991.
- Augusiewicz, Sławomir. "Bitwa pod Fehrbellinem 28 czerwca 1675 roku w świetle aktualnego stanu badań." In *Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składać*

- wyrazić. *Studia z dziejów nowożytnych (XVI–XVIII w.)*, edited by Maciej Forcyki, Adam Pełtakowski and Filip Wolański, 65–76. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012.
- Augustiewicz, Sławomir. *Prostki 1656*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2001.
- Augustiewicz, Sławomir. “W służbie dwóch władców – rzecz o Bogusławie Radziwiłłe.” In *Między Barokiem a Oświeceniem. Sarmacki konterfekt*, edited by Stanisław Achremczyk, 111–120. Olsztyn: Wydawnictwo Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2002.
- Augustyniak, Urszula. *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2001.
- Augustyniak, Urszula. “O przyjaźni. Przyczynek do badania stosunków klientalnych.” In *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane profesorowi Jerzemu Pelcowi*, edited by Barbara Otwinowska and Alina Nowicka-Jeżowa [et al.], vol. 2, 121–128. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1993.
- Augustyniak, Urszula. “Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze.” *Kwartalnik Historyczny* 110/1 (2002): 97–110.
- Augustyniak, Urszula. *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2004.
- Augustyniak, Urszula. “Znaczenie pokrewieństwa w układach nieformalnych w Rzeczypospolitej w 1 poł. XVII w. na przykładzie klienteli Radziwiłłów.” In *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, edited by Stanisław Bylina, Maria Hamanowa and Teresa Kostkiewiczowa, 205–211. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1997.
- Bobiatyński, Konrad. “Jan Sobieski i jego litewscy sojusznicy w okresie „przedkrólewskim.” In *Marszałek i hetman wielki koronny Jan Sobieski*, edited by Dariusz Milewski, 155–169. Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2014.
- Bobiatyński, Konrad. *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008.
- Bobiatyński, Konrad. “Rozwój kariery dowódczej Michała Kazimierza Paca na tle działań militarnych prowadzonych w Inflantach i Kurlandii w latach 1657–1660.” In *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, edited by Bogusław Dybaś, 113–129. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2007.
- Chmielewska, Małgorzata. “Początek interregnum po abdykacji Jana Kazimierza. Pretendenci do tronu polskiego.” In *Studia i materiały z dziejów nowożytnych*, edited by Krystyn Matwijowski and Stefania Ochmann-Staniszevska, 85–107. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.
- Chmielewska, Małgorzata. *Sejm elekcyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2006.
- Chrapowicki, Jan Antoni. *Diariusz, cz. 2: Lata 1665–1668*, edited by Andrzej Rachuba and Tadeusz Wasilewski. Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1988.

- Chrapowicki, Jan Antoni. *Diariusz, cz. 3: Lata 1669–1673*, edited by Leszek Andrzej Wierzbicki. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Ciara, Stefan. *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1990.
- Cieślak, Edward, “Jan III Sobieskiego wobec spraw katolików w czasie walk społeczno-politycznych 1674–1680.” *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Historycznoliterackie* 10/11 (1986): 185–203.
- Cieślewicz, Marek. “Parę uwag o indygenacie pruskim.” *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego* 1974/2: 19–29.
- Czaplewski, Przemysław. *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1921.
- Czapliński, Władysław. *Opozycja wielkopolska po krwawym potopie (1660–1668)*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1930.
- Czermak, Wiktor. *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, edited by Adam Kersten. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 1972.
- Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębim i Lublinem w 1672 roku wraz z aktem konfederacji*, edited by Adam Przyboś and Kazimierz Przyboś. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1972.
- Diariusz sejmku abdykacyjnego die 27 Augusti zaczętego 1668*, edited by Maciej Matwijów. *Ze skarbcza kultury. Biuletyn Informacyjny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* 7 (1998): 40–74.
- Diariusz sejmku koronacyjnego 1669 roku*, edited by Kazimierz Przyboś and Marek Ferenc. Kraków: Historia Iagiellonica, 2004.
- Diariusz sejmku nadzwyczajnego 1670 roku*, edited by Kazimierz Przyboś and Marek Ferenc. Kraków: Historia Iagiellonica, 2004.
- Drese, Claudia. „...was für ein blutbad wäre nicht zu sorgen?” *Zu den Streitigkeiten in Danzig 1674/1675 oder: Ägidius Strauch, ein in Wittenberg geprägter Lutheraner.* *Zapiski Historyczne* 75/4 (2010): 33–49.
- Dworzaczek, Władysław. “[Wielkopolska] od najazdu szwedzkiego [1655 do końca wojny siedmioletniej 1763 r.]” In *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI–XVIII*, edited by Zbigniew Chodyła and Zbigniew Sprys. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010.
- Dworzaczkowa, Jolanta. *Bracia czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sempex, 1997.
- Dworzaczkowa, Jolanta. “Zbór braci czeskich w Karminie.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 13 (1968): 185–198.
- Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697 i Stanisława Augusta roku 1764, najjaśniejszych Królów Polskich, Wielkich Książąt Litewskich, itd.*, edited by Olgierd Pietruski. Lwów: Oswald Zapszaniec z Siemuszowej, 1845.
- Filipczak-Kocur, Anna. “Konfederacja litewska na nadzwyczajnym sejmie w 1672 roku.” *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 5 (2000): 131–137.
- Gawron, Przemysław. „Postawa Jakuba Karola Madaleńskiego wobec litewskich magnatów. Kilka uwag na temat relacji patron–klient w Wielkim Księstwie Litewskim w I połowie XVII wieku.” In *Mahnatski dvor i satsyyaʹnaye ūzayemadzyeyannye*

- (XV–XVIII stst.): *zbornik navukovykh prats*, edited by Vol'ha M. Papko and Andrey M. Yanushkyevich, 295–317. Minsk: Myedysont, 2013.
- Górska-Gołaska, Katarzyna. “Dobra Nałęczów w Wielkopolsce w średniowieczu.” *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 15 (1984): 179–190.
- Hajizadeh-Armaki, Elżbieta. “Wielkopolska szlachta protestancka pierwszej połowy XVII w. Sprawy wyznaniowe na przykładzie Jana Jerzego Szlichtynga (1597–1658).” In *Rycerze – Szlachta – Ziemianie. Szlachetnie urodzeni na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, edited by Paweł Klint, Marta Małkus and Kamila Szymańska, 153–171. Wschowa–Leszno: Wydawnictwo Czas-Art, 2014.
- Hundert, Zbigniew. “Aleksander Polanowski – porucznik husarski i pułkownik Jego Królewskiej Mości.” In *Studia z Dziejów Wojskowości*, vol. 2, edited by Mirosław Nagielski, 41–70. Białystok: Muzeum Wojska w Białymstoku, 2013.
- Hundert, Zbigniew. “Dyslokacja partii wojska koronnego w 1677 roku. Przyczynek do badań pogranicza polsko-tureckiego oraz organizacji armii w dobie pokoju 1677–1683.” *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 36/1 (2016): 41–67.
- Hundert, Zbigniew. *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*. Warszawa: Napoleon V, 2014.
- Hundert, Zbigniew. “Władysławów Denhoffów dwóch.” *Przegląd Historyczny* 107/2 (2016): 303–310.
- Hundert, Zbigniew. “Wykaz koronnych chorągwi i regimentów w okresie 1 V 1679–30 IV 1683. Przyczynek do organizacji wojska koronnego w dobie pokoju 1677–1683.” *Studia Historyczno-Wojskowe* 5 (2015): 274–285.
- Hundert, Zbigniew, and Jan Jerzy Sowa. “Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706.” *Res Historica* 42 (2016): 127–218.
- Jerlicz, Joachim. *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, vol. 1, edited by Kazimierz Władysław Wójcicki. Warszawa: Maurycy Wolff, 1853.
- Jędrzejewska, Bogumiła, and Tomasz Samojlik. “Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675–1686 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52 (2004): 321–330.
- Kamieński, Andrzej. “Działania dyplomacji brandenburskiej w Polsce podczas elekcji 1674 roku.” *Wieki Stare i Nowe* 8(13) 2015: 28–45.
- Kamieński, Andrzej. *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2002.
- Kamieński, Andrzej. “Skoraszewski (Skoroszewski) Władysław Michał.” In *Polski słownik biograficzny*, vol. 38/2, 256–257. Warszawa–Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1998.
- Kaniewski, Jacek. *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 2014.
- Klemp, Aleksander. *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, 1994.

- Kłaczewski, Witold. *Abdykacja Jana Kazimierza. Społeczeństwo szlacheckie wobec kryzysu politycznego lat 1667–1668*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1993.
- Kołodziej, Robert. „*Ostatni wolności naszej klejnot*”. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014.
- Komaszyński, Michał. *Jan III Sobieski a Bałtyk*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1983.
- Korzon, Tadeusz. *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, vol. 3. Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1898.
- Kostołowska, Ewa. *Miniatury Śmiełowskie*. Jarocin: Południowa Oficyna Wydawnicza, 2009.
- Kotarski, Henryk. “Matczyński Marek.” In *Polski słownik biograficzny*, vol. 20, 175–176. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975.
- Krakowiak, Paweł. *Dwa sejmy z 1666 roku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010.
- Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy*, edited by Aleksander Jabłonowski. Warszawa: Skiwski, 1876.
- Kulecki, Michał. *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulancki w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo DiG, 1997.
- Listy Jana Andrzeja Morsztyna*, edited by Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
- Listy Jana Sobieskiego do żony Marii Kazimiery wraz z listami innych znakomitych osób przez Jerzego Samuela Bandtkiego z oryginału niegdyś archiwum Sobieskich przepisane*, edited by Antoni Zygmunt Helcel. Kraków: Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1860.
- Listy z czasów Jana III i Augusta II*, edited by G.B.U. and Władysław Skrzydylka. Kraków: Wincenty Kirchmayer, 1870.
- Łukaszewicz, Józef. *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*. Poznań: Pompejusz Karol, 1835.
- Malejka, Arkadiusz. “Spór o pieczęć wielką litewską w latach 1684–1685: z dziejów polityki nominacyjnej Jana III Sobieskiego.” *Studia Historyczne* 44/2 (2001): 301–311.
- Maroszek, Józef. *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1990.
- Matwijowski, Krystyn. *Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1976.
- Matwijowski, Krystyn. *Sejm grodzieński 1678–1679*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985.
- Matwijów, Maciej. *Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992.
- Matwijów, Maciej. “Problem klientelizmu wśród szlachty sandomierskiej.” In *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Profesora Krystyna Matwijowskiego*, edited by Bogdan Rok and Jerzy Maroń, 533–542. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006.

- Matyasik, Joanna. "Bohater czy buntownik? Jan Sobieski w oczach szlachty w latach 1669–1673". In *Jan Sobieski wokół spisków i konfederacji*, edited by Mirosław Nagielski [et al.], 107–128. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2015.
- Matyasik, Joanna. *Obóz polityczny króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2011.
- Mączak, Antoni. *Nieformalne systemy władzy w Polsce i w Europie XVI–XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000.
- Mączak, Antoni. *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Mączak, Antoni. *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie nowożytnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2003.
- Mączak, Antoni. "Wierność i miłość. Z zagadnień motywacji stosunku klientarnego." *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu 2* (1988): 103–115.
- Michałowska, Anna. „Stanisław Antoni Szczuka – początek kariery patrona.” *Kwartalnik Historyczny*, 102/3–4 (1995): 61–90.
- Mikulski, Krzysztof. "Podwójna obsada urzędów ziemskich, urzędy „tytularne”/”nielegalne” w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. – kilka uwag wstępnych." *Zapiski Historyczne* 82/2 (2017): 71–83.
- Mincer, Franciszek. "Franciszek Zygmunt Gałęcki – starosta bydgoski i przyjaciel króla Jana III." *Kalendarz Bydgoski* 1985: 11–13.
- Mokrzecki, Leszek. "Schelwig (Schelguig) Samuel." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 35/3, 441–442. Warszawa–Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1994.
- Nagielski, Mirosław. "Organizacja rajtarii i arkebuzerii koronnej w XVII wieku". In *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – Urzędy – Prawo – Finanse*, edited by Karol Łopatecki, 197–216. Zabrze: Wydawnictwo Infortedititions, 2011.
- Nagielski, Mirosław. "Pierre de Bryon – pułkownik gwardii dragońskiej Jana Kazimierza Wazy. Przyczynek do karier Francuzów w służbie króla i Rzeczypospolitej". In *Primum vivere deinde Philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy środkowej i wschodniej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Rzońcy z okazji siedemdziesiątych urodzin*, edited by Marek Białokur and Andrzej Szczepaniak, 105–120. Opole–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
- Nagielski, Mirosław. "Stanisław Lipnicki. Przyczynek do problematyki awansu kadry zawodowej armii Wielkiego Księstwa Litewskiego." In *Litwa w epoce Wazów*, edited by Andrzej Rachuba and Wojciech Kriegseisen, 341–353. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006.
- Nagielski, Mirosław. "Tadeusz Daniel Boubonombek Pers w służbie króla i Rzeczypospolitej." In *Afryka, Orient, Polska. Prace fiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, edited by Stanisław Kuczyński and Maciej Tymowski, 199–216. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Naworski, Zbigniew. "Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772)." *Czasopismo Prawno-Historyczne* 35/1 (1983): 31–58.
- Niesiecki, Kasper. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, vol. 4, edited by Julian Nepomucen Bobrowicz. Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839.

- Ochmann-Staniszevska, Stefania. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, vol. 1. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.
- Pakulski, Jan. *Nałęcz wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV w.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
- Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, edited by Ewa Dubas-Urwanowicz and Jerzy Urwanowicz. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006.
- Perdenia, Jan. *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2000.
- Pisma do wieku i spraw Jan Sobieskiego*, vol. 1/2, edited by Franciszek Kluczycki. Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie, 1880.
- Piawski, Kazimierz. “Denhoff Ernest.” In *Polski słownik biograficzny*, vol. 5, 108–109. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1945.
- Piawski, Kazimierz. *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1933.
- Piawski, Kazimierz. “Opozycja litewska pod koniec XVII wieku.” In *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, vol. 1, edited by Kazimierz Tyszowski, 259–270. Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1930.
- Piawski, Kazimierz. “Polityka bałtycka Jana III w latach 1675–1679.” In *Księga pamiątkowa ku czci prof. Wacława Sobieskiego*, vol. 1, 197–265. Cieszyn: Drukarnia „Dziedzictwo”, 1932.
- Piawski, Kazimierz. “Projekt reformy państwa za Jana III Sobieskiego.” In *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, vol. 1, [345]–370. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1938.
- Powidaj, Ludwik. “Wojna domowa Sapiechów ze szlachtą litewską w ostatnich latach XVII wieku i na początku XVIII w.” *Przegląd Polski* 7/4 (1872): 68–88.
- Przybóś, Adam. *Konfederacja gołąbska*. Tarnopol: Podolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1936.
- Przybóś, Adam. *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673*. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2007.
- Rachuba, Andrzej. *Dom Sapieżyński*, edited by Eustachy Sapieha. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 1995.
- Rachuba, Andrzej. “Działalność wojskowa i polityczna Albrychta Konstantego Ciechanowieckiego, oboźnego litewskiego (około 1630–1675).” In *Curia Maior. Studia z dziejów kultury ofiarowane Andrzejowi Ciechanowieckiemu*, edited by Maria Prosińska and Danuta Gieysztor-Rosa, 97–103. Warszawa: Wydawnictwo Zamek Królewski w Warszawie, 1990.
- Rachuba, Andrzej. “Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju.” In *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, edited by Jerzy Urwanowicz, Ewa Dubas-Urwanowicz and Piotr Guzowski, 217–229. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.
- Radziwiłł, Bogusław. *Autobiografia*, edited by Tadeusz Wasilewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.

- Romaniuk, Przemysław. "Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII wieku." In *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, edited by Urszula Kosińska, Dorota Dukwicz and Adam Danilczyk, 29–37. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2014.
- Ronikier, Jerzy. *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze: studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 1992.
- Sacrum i decorum sarmackiego świata. Katalog wystawy Galerii „A” Starogardzkie centrum kultury (20 X – 3 XII 2006)*, edited by Jolanta Dziubkova and Andrzej Jan Haras. Starogard Gdański: Wydawnictwo Galerii A, 2006.
- Sarnecki, Kazimierz. *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego, vol. 2: Relacje*, edited by Janusz Woliński. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego Ossolińskich we Wrocławiu, 2004.
- Sawicki, Mariusz. *Dom sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2016.
- Sawicki, Mariusz. "Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Jan Sapiehą w latach 1693–1696." In *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, edited by Sławomir Górzynski and Mirosław Nagielski, 383–401. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Sliesoriūnas, Gintautas. "Walka stronnictw w przededniu i podczas wojny domowej na Litwie XVII/XVIII wieku." In *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, edited by Jerzy Urwanowicz and Ewa Dubas-Urwanowicz, 243–253. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.
- Sokalski, Mariusz. *Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Kraków: Historia Jagiellonica, 2002.
- Sowa, Jan Jerzy. "„Upewniam Waszmość Pana i Dobrodzieja, że mnie Waszmość Pan będzie miał za jednego esklawa sobie”. Relacje patron–klient w Koronie końca XVII w. w świetle listów braci Wojakowskich do Adama Mikołaja Sieniawskiego." In *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 6: *Stulecia XVI–XX. Nowa perspektywa historyczna i językowa*, edited by Piotr Borek and Marceli Olma, 179–210. Kraków: Wydawnictwo Collegium Colombinum, 2015.
- Starke, Andrzej. "Bytner Jan." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 3, 182–183. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937.
- Stolicki, Jarosław. "Rozdawnictwo wakansów przez Jana III jako metoda tworzenia partii dworskiej." In *Faworyci i opozycjoniści. Król a elita polityczna Rzeczypospolitej XV–XVIII*, edited by Mariusz Markiewicz and Ryszard Skowron, 359–375. Kraków: Wydawnictwo Zamku Królewskiego na Wawelu, 2006.
- Sychowicz, Kazimierz. "Współdziałanie Krzysztofa Grzymułtowskiego z Janem Sobieskim (1668–1676)." *Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka* 51/1–3 (1996): 138–146.
- Szczygielski, Wojciech. "W kręgu idei narodowego monarchy." *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica* 26 (1986): 17–42.
- Szemborski, Henryk. "Rok 1670 w życiu politycznym województwa poznańskiego i kaliskiego." *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia* 66 (1988): 194–199.

- Szlachetne dziedzictwo czy przeklęty spadek. Tradycje sarmackie w sztuce i kulturze*, edited by Jolanta Dziubkova. Poznań: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Poznaniu, 2004.
- Szujski, Józef. "Pierwsze związki polskie z hr. St. Paul de Longueville". In *Dzieła Józefa Szujskiego*, vol. 8. Kraków: Nakładem rodziny Szujskich, 1888.
- Targosz, Karolina. *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*. Warszawa: Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie, 2014, ed. 2.
- Tarkowski, Jan. *Patroni i klienci*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1994.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1637–1657*, edited by Paweł Klint. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- Topolska, Maria Barbara. "Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na Wschód w okresie staropolskim." *Acta Lituano-Slavica Posnaniensia* 2 (1987): 147–166.
- Tygielski, Wojciech. *Ludzie, listy, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*. Warszawa: Viator, 2007.
- Tygielski, Wojciech. "Stronnictwo, które nie mogło przegrać." *Przegląd Historyczny* 76/2 (1985): 207–231.
- Urbaniak, Violetta. *Zamoyszczyca bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1995.
- Uruszczak, Witold. "Fakcje senatorskie w sierpniu 1668." In *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, edited by Stanisław Russocki, 313–316. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996.
- Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wiek. Spisy*, edited by Henryk Lulewicz and Andrzej Rachuba. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.
- Vanitas: portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych. Katalog wystawy Muzeum Narodowego w Poznaniu (listopad 1996 – luty 1997)*, edited by Jolanta Dziubkova. Poznań: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Poznaniu, 1997.
- Wagner, Marek. *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995.
- Wagner, Marek. *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2015.
- Wagner, Marek. "„Pers na Podlasiu” z dziejów osadnictwa wojskowego na ziemiach podlaskich w drugiej połowie XVII wieku." *Rocznik Białkopodlaski* 8–9 (2000–2001): 21–34.
- Wagner, Marek. "Polityka kadrowa Jana III Sobieskiego w latach 1668–1696." *Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka* 35/2 (1980): 261–272.
- Wagner, Marek. *Stanisław Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny*. Warszawa: Wydawnictwo MADA, 2000.
- Wagner, Marek. "Towarzysze broni Jana Sobieskiego". In *Jan Sobieski – Wódz i polityk (1629–1696), w trzechsetną rocznicę śmierci*, edited by Janusz Wojtasik, 50–61. Siedlce: Wydawnictwo Instytutu Historii Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1997.

- Wagner, Marek. *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, vol. 2. Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2009.
- Wagner, Marek. “Zapomniany bohater bitwy wiedeńskiej. Zygmunt Zbierchowski (około 1635–1691) – porucznik husarski.” In *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, vol. 4, edited by Aleksander Smoliński, 63–86. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2013.
- Wierzbicki, Leszek Andrzej. “Bunt malkontentów w połowie 1672 roku.” In *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, edited by Jerzy Urwanowicz, Ewa Dubas-Urwanowicz, 377–391. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2012.
- Wierzbicki, Leszek Andrzej. “Konfederaci szczebrzeszyńscy. Przywódcy związku wojska koronnego na przełomie 1672 i 1673 roku.” *Studia z Dziejów Wojskowości* 1 (2012): 177–184.
- Wierzbicki, Leszek Andrzej. *O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
- Wimmer, Jan. *Wyprawa wiedeńska 1683 r.* Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1957.
- Wiśniewski, Jerzy. “Dzieje osadnictwa od XVI do XVIII wieku.” In *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, edited by Jerzy Antoniewicz, 186–187. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1967.
- Woliński, Janusz. “Gorzeński Jan.” In *Polski słownik biograficzny*, vol. 8, 329. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959–1960.
- Woliński, Janusz. *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1960.
- Wołoszyn, Jacek Witold. *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2003.
- Wysocki Jan. *Niedoszły rokosz łowicki 1672–1673 (Sobieskiego związku z Łowiczem)*. Łowicz: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych MTK im. Stanisława Herbsta, 1984.
- Volumina Legum*, vol. 5, edited by Jozafat Ohryzko, Petersburg: [s.n.] 1860.
- Ziątkowski, Leszek. “Jan Sobieski a kształtowanie się opozycji po elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r.” *Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka* 51/1–3 (1996): 126–137.
- Zielińska, Teresa, “Stanisław Antoni Szczuka jako referendarz koronny w latach 1688–1699.” *Kwartalnik Historyczny* 111/3 (2004): 5–22.
- Zwierzkiwski, Michał. “Pochodzenie i kariera Aleksandra Mikołaja Górczyńskiego (1671–1745). Od drobnej szlachty do kręgów elity wielkopolskiej.” In *Dawni właściciele Dobrzycy na tle swoich czasów*, edited by Stanisław Borowiak, 37–57. Dobrzyca: Wydawnictwo Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy, 2017.
- Żojdź, Karol. *Jan Mierzeński. Klient i rezydent Bogusława Radziwiłła w latach 1656–1665*. Oświęcim: Napoleon V, 2012.
- Żychliński, Tadeusz. *Złota księga szlachty polskiej*, vol. 1. Poznań: Leitgeber Jarosław, 1879.